

דן בארי

תולדות עמנו
לילדי ישראל

ירושלים

תשע"ג

דן בארי. תולדות עמנו לילדי ישראל

© תשע"ג כל הזכויות שמורות למחבר

*חוברת זו באה למלא צורך של ציור ראשון של
תולדות עם ישראל ברצף כרונולוגי בתודעת הילד
כמרכיב חשוב וברור בעיצוב זהותו.*

לזכרם של יצחק וטליה אימס הי"ד
יוצאי מצרים המושלגת
כמהי המקדש ובוניו,
אשר נפלו במלחמת ה' בהרי יהודה
ביום כ"א באלול תש"ע

פתיחה

א. אורך ההיסטוריה של עם ישראל

עם ישראל הוא עם עתיק מאוד. תולדותיו מתחילות לפני קרוב לארבעת אלפים שנה, עם האבות, אברהם, יצחק ויעקב. בין כל העמים החיים היום, רק העם הסיני עתיק כמו עם ישראל. למעצמה הגדולה בעולם היום, ארצות הברית, יש היסטוריה של כארבע מאות שנה בלבד.

ב. מקורות ידיעותינו על ההיסטוריה של עם ישראל

המסורות של עם ישראל על תולדותיהם בתקופה העתיקה כתובות בתנ"ך. קיים גם ממצא ארכיאולוגי: בארץ ישראל קיימים שרידים רבים של יישובים עתיקים מאוד, מזמן התנ"ך ואפילו מתקופות קדומות עוד יותר. החפירות הארכיאולוגיות מגלות איך חיו באותם הזמנים, ומאפשרות לנו להבין יותר טוב את מה שכתוב בתנ"ך. חשוב לזכור שהמטרה של התנ"ך אינה לספר לנו את ההיסטוריה, אלא ללמד על היחס של עם ישראל עם האלוהים. לכן, האירועים שאינם חשובים ללמוד על יחס ה' לעמו לא מוזכרים בתנ"ך, אף על פי שהיינו מעוניינים לדעת אותם. כדי להשלים במדת האפשר את הידיעות ההיסטוריות החסרות בתנ"ך, נעזרים בממצא הארכיאולוגי.

ג. ארץ ישראל בין שתי התרבויות העתיקות

אף על פי שעם ישראל הוא היום אולי הותיק בין עמי תבל, הוא היה פעם עם צעיר, שהופיע בין עמים עתיקים ממנו בהרבה. תרבותם של עמים אלה גוועה ונשכחה מן העולם לפני כאלפים שנה.

שתי התרבויות הגדולות והעתיקות ביותר של העולם היו:
תרבות **מֶסוֹפּוֹטַמְיָה**, שֶׁל שׁוּמֵר, בְּבֶל וְאַשׁוּר, שהתפתחה בעמק שני
הנהרות הגדולים, הַפָּרָת וְהַחֲדָדָקָל.
שם שוכנת היום המדינה הנקראת עֵירָק.
תרבות **מֵצְרַיִם** העתיקה, שהתפתחה בעמק הַנִּילוּס.

ארץ ישראל נימצאת במעבר שבין שתי הארצות הגדולות ההן,
ותולדות עם ישראל באלף וחמש מאות השנים הראשונות שלו קשורות
בהיסטוריה של שתי התרבויות הגדולות ההן.

ד. ישראל, עם ריבון ועם גולה

בהיסטוריה של העמים, יש קשר חזק בין עם, ארץ, שפה ותרבות.
אם קורה לעם שהוא מגורש מארצו ומתפזר, הוא במהרה נטמע בין
העמים האחרים, וההיסטוריה שלו מסתיימת.
אבל ההיסטוריה של עם ישראל אינה כך.
יש בה תקופות שבהן העם יושב בארצו, ארץ ישראל, כמו שכל עם
אחר יושב על אדמתו.
אבל יש גם תקופות שבהן עם ישראל, אחרי שגורש מארצו, ממשיך
בכל זאת להתקיים בארצותיהם של גויים אחרים, בגלות, כקהילות
מפוזרות.

מה שאיפשר את המשך הקיום של עם ישראל למרות הפיזור בין
הגוים, היא התורה, הקובעת את אורח החיים המיוחד של היהודים,
והמבטיחה שלעתיד לבוא הם ישובו לארצם ויגאלו **גאולה** שלמה.
כמה ארצות, שבהם חיו יהודים רבים במשך זמן רב, היו מרכזים
לתרבות ישראל.
שם יצרו חכמי ישראל יצירות רוחניות שממשיכות להשפיע על העם
עד היום.
יחד עם התנ"ך, הן מהוות את היהדות.

סקירת התקופות העיקריות של תולדות עם ישראל

1. תקופת התהוות האומה (בין המאה ה-18 והמאה ה-13 לפני הספירה)

ההיסטוריה של עם ישראל מתחילה עם אברהם, הראשון של שלושת האבות.

אברהם, יצחק ויעקב קיבלו מאת האלוהים הבטחה שמצאצאיהם יתהוו עם מיוחד שיקבל בנחלה את ארץ כנען, היא ארץ ישראל. הזמן שבו חיו ופעלו בני משפחה מיוחדת זו נקרא **תקופת האבות (בין המאה ה-18 והמאה ה-16 לפני הספירה)**.

בני יעקב התיישבו במצרים, התרבו מאוד ונעשו שם עם של שניים עשר שבטים.

המצרים שיעבדו אותם לעבודותיהם הציבוריות. זאת היתה תקופת **גלות מצרים (בין המאה ה-16 והמאה ה-14 לפני הספירה)**.

בדרך פלאית שנשארה לאות לכל הדורות, יצאו בני ישראל ממצרים. הם קיבלו בהר סיני את התורה, ונדדו במדבר סיני ארבעים שנה. זהו **דור המדבר (המאה ה-14 לפני הספירה)**.

2. תקופת הרבונות בארץ ישראל (בין המאה ה-13 והמאה ה-6 לפני הספירה)

בתום הנדודים במדבר, כבשו בני ישראל את ארץ כנען והתיישבו בה.
זאת תקופת **ההתנחלות (המאה ה-13 לפני הספירה)**.

בני ישראל התקיימו מעבודת האדמה, וכל שבט חי בנחלתו, ללא הנהגה קבועה.
רק כשאויב פלש אל תוך הארץ קם מנהיג, שופט, והושיע את ישראל.
זאת היתה תקופת **השופטים (בין המאה ה-13 והמאה ה-11 לפני הספירה)**.

כדי להתמודד עם אויבים חזקים יותר, בני ישראל בחרו להם מלך.
המלך **דוד** שיחרר את ישראל מעול זרים, יסד את הבירה **ירושלים**,
וכבש ארצות שכנות.

שלמה בנו הרבה עושר ובנה את בית המקדש.
אך בימי בנו התפלגה הממלכה לשתי ממלכות, יהודה וישראל.
כשמלכות **אשור** כבשה את הארץ, חרבה מלכות ישראל והוגלו רוב
תושביה.

אחר כך נכבשה גם מלכות יהודה על ידי **בבל**, נחרב המקדש ותושבי
יהודה הוגלו לבבל.
זאת היתה תקופת **המלוכה**, או תקופת **בית ראשון (בין המאה ה-11 והמאה ה-6 לפני הספירה)**.

3. תקופת המרכז הדתי בארץ והפזורה **(בין המאה ה-6 לפני הספירה והמאה ה-7 לספירה)**

במשך חמישים שנה היתה הארץ חרבה, והעם שהוגלה התיישב
במְסוֹפּוֹטָמְיָה.
זאת תקופת גלות **בְּבֶל (המאה ה-6 לפני הספירה)**.

מלך פרס, שנצח את בבל, התיר ליהודים לשוב לארצם ולבנות את בית
המקדש.
חלק מן העם שב, המקדש ניבנה מחדש, אבל שבי ציון נשארו תחת
השלטון הפרסי.
רוב עם ישראל המשיך לחיות בבבל, ואחרים התפזרו במקומות רבים
בשטח האימפריה הפרסית.
זו תקופת **שיבת ציון** והתקופה **הפרסית (מ-538 עד 332 לפני**
הספירה).

הַיְּוֹנִים כבשו את האימפריה הפרסית והפיצו את תרבותם במזרח.
היישוב היהודי בארץ עבר להיות תחת שלטונם.
יהודים רבים התפזרו ויסדו קהילות בכל העולם היווני מסביב לים
התיכון.
לכלל היהודים החיים מרצונם בחוץ לארץ קוראים **הַפְּזוּרָה**.
זאת **התקופה ההלניסטית (מ-332 עד 63 לפני הספירה)**.

ביהודה, בעקבות גזרות של מלך סוריה ההלניסטי נגד קיום מצוות
התורה, מרדו היהודים והקימו ממלכה עצמאית בראשות בני משפחת
החשמונאים, שהתקיימה כמאה שנה.
המלך החשמונאי יַנְאִי כבש את כל ארץ ישראל.
זו תקופת **החשמונאים (מ-141 עד 63 לפני הספירה)**.

אך בעקבות מלחמת אחים ביהודה, הרומיים כבשו את הארץ ומשלו
בה.
התחילה **התקופה הרומית (מ-63 לפני הספירה עד 312 לספירה)**.
בתקופה זו התרבה עם ישראל מאוד בארץ ישראל ובכול ארצות
הַפְּזוּרָה.
לאחר שפגעו הרומיים בקדשי ישראל, פרץ בארץ **מֶרְד** גדול נגד

שלטונם, שהסתיים במפלה נוראה ובחרבן בית המקדש השני.
כך הסתיימה **תקופת בית שני**.

כעבור שני דורות שוב מרדו היהודים נגד הרומאים ושוב נוצחו.
רבים מאוד מתו, רבים נמכרו לעבדים, ארץ יהודה נחרבה וחי
היהודים שנשארו היו קשים מאוד.
אך באותה תקופה חכמי ישראל אספו וסידרו את המסורות של
התורה שבעל פה ולימדו את העם.
זו תקופת ה**תנאים**, או תקופת ה**משנה**.
באותה התקופה התפתחה דת חדשה שיצאה מן היהדות, הנצרות.
אנשים רבים מקרב הגויים קיבלו על עצמם את הנצרות בכל ארצות
האימפריה הרומית.

אחרי כישלון המרד האחרון נגד הרומיים, לא נשאר שום שלטון בידי
היהודים, והם חיו כקהילות תחת שלטון הגויים, בארץ ובגולה.
על כן, שמות התקופות משקפים את התפתחות עולם הלימוד, כי
חכמי התורה היו מנהיגי העם בגלות.

במקביל, מכנים את התקופות ההיסטוריות של ארץ ישראל על שם
השולטים בה.

אחרי שנקבע נוסח המשנה, היא היתה לנושא הלימוד בישיבות של
ארץ ישראל ושל בבל.
זאת תקופת ה**אמוראים**, או תקופת ה**תלמוד (המאות ה-3 עד ה-5)**.

הנצרות התפשטה עד שהשלטון ברומא קיבל אותה כדת המדינה.
מאז, השלטון הרומי בארץ נקרא השלטון הביזנטי, והזמן ה**תקופה**
הביזנטית (מ-312 עד 634).
הכנסייה הנוצרית נטעה בלב ההמונים שנאה כלפי היהודים.

בבבל נחתם התלמוד, ומתחילה **תקופת הסבוראים (המאה ה-6**
ותחילת המאה ה-7).

רוב עם ישראל חי אז בבבל ושם היה מרכזו התרבותי.

4. תקופת הגלות

(המאות ה-7 עד ה-19 לספירה)

הערבים כבשו את הארץ, את בבל ואת צפון אפריקה ואחר כך את ספרד.

מתחילה תקופת ה**גְּאוֹנִים** (**המאות ה-7 עד ה-10**).

הגְּאוֹנִים היו ראשי הישיבות בבבל.

הם שלחו תשובות אל הקהילות מכל תפוצות ישראל שהפנו אליהם את שאלותיהם בענייני משפט והלכה.

בארץ זמן זה נקרא **התקופה הערבית**.

נתדלדל אז היישוב היהודי מאוד, עד שכמעט לא נשאר בארץ יהודים.

מרכזים יהודים חדשים התפתחו בצפון אפריקה ובאירופה המערבית.

עם תום תקופת הגאונים התחילה תקופת ה**ראשונים**, הם מפרשי

התלמוד מספרד, צרפת וגרמניה (**המאות ה-11 עד ה-16**).

מסעי הצלב פותחים בארץ את **התקופה הצלבנית** (**מ-1099 עד 1291**).

מספר היהודים בעולם כולו היה אז מצומצם מאוד.

המרכזים התרבותיים היו ספרד, ארצות הריין (מערב גרמניה) וצרפת,

שם פעלו בעלי התוספות.

היהודים פרחו בספרד, אך בשאר אירופה הם חיו בגטאות והתקיימו

ממסחר ומבנקאות.

מידי פעם, הם גורשו על ידי השליטים ונאלצו לעבור לארץ אחרת.

המגפות הגבירו את השנאה ליהודים.

היתה הגירה מזרחה לפולין.

בארץ, אחרי מפלות הצלבנים מתחילה **התקופה הממלוכית** (**מ-1291**

עד 1516).

בספרד מסע רדיפה גרם להמוני יהודים להתנצר מאונס.

כעבור מאה שנה, גזרו מלכי ספרד גירוש על כל יהודי ממלכתם.

רוב מגורשי ספרד נמלטו אל האימפריה ה**עֲתִ'מָּאֲנִית**.

חלק מגולי ספרד התיישבו בארץ ישראל בתחילת **התקופה**

העֲתִ'מָּאֲנִית (**מ-1516 עד 1917**).

בצפת חובר השולחן ערוך, ספר ההלכות שנתקבל על ידי כל ישראל.
זו תחילת תקופת **האחרונים (המאות ה-17 עד ה-20)**.
בתקופה זו חיו רוב היהודים במזרח אירופה, שם התפתחה התרבות
האשכנזית.
בארצות האיסלאם המשיכה התרבות הספרדית להתקיים.

אחרי המהפכה הצרפתית ועצמאות אמריקה, ניתנו בהדרגה זכויות
אזרח שוות ליהודים במדינות רבות.
היתה תנועת הגירה גדולה אל מדינות מערב אירופה ואמריקה.
היהודים התערבו עם הגויים ורבים עזבו את אורח החיים הדתי
המסורתי.
האנטישמיות התעוררה.
זאת היתה תקופת **האָמנֶצִיפּצִיָה (המאה ה-19)**.

5. חידוש העצמאות

במקביל החלה התעוררות לאומית בעם ישראל, שהתגבשה בתנועה
הציונית.
הציונות הובילה ליצירת בית לאומי בארץ ישראל תחת **השלטון
הבריטי (תקופת המנדט, מ-1917 עד 1948)**, ולייסוד **מדינת ישראל**.

1. האבות

(המאות ה-18 ועד ה-16 לפנס"ה)

עם ישראל התחיל להופיע על במת ההיסטוריה לפני כשלושה וחצי אלפי שנים. השפעתו על תולדות האדם היתה עצומה, על אף היותו, במשך כל תולדותיו, עם קטן שלא מנה יותר מכמה מליונים. הוא לא בנה ציוויליזציה חומרית מרשימה ולא השאיר יצירות פלסטיות שאפשר להציגן במוזיאונים. יצירתו היא בתחום הרוח, באמונה באל אחד, בורא ומנהיג של העולם, ודורש צדק מבני האדם. תולדותיו עוצבו על ידי המתח שבין ההשקפה הדתית המיוחדת לו לבין ההשקפות שהיו מקובלות בעולם הסובב אותו, שאף הן התחלפו לאורך ההיסטוריה. המתח הזה בא לידי ביטוי בתוך העם עצמו בין הדבקים בברית עם ה' אלוהי ישראל לבין אלה המושפעים מן התרבות הסובבת, וגם ביחסים עם העמים שבאו במגע אתו.

כל עם קטן, מעטות מאוד העדויות אודותיו במקורות היסטוריים חיצוניים, וכך המצב בנוגע לעם ישראל. אך עם ישראל הצמיח בקרבו ספרות גדולה, שחלקים חשובים בה מוסרים את תולדותיו ואת סיפור יחסיו עם האל האחד שהברית אתו היא סוד קיומו העתיק והמתמשך. ספרים אלה כונסו יחד לפני יותר מאלפיים שנה, והם נקראים תנ"ך (תורה, נביאים, כתובים). הם מכילים את סיפורי אבות האומה והתהוות העם בארץ מצרים. הם מספרים את המאורע המכונן של יציאת מצרים ומעמד הר סיני שבו נכרתה הברית עם ה'. הברית עם ה' כרוכה בקבלת מכלול חוקים, התורה, המייחד את ישראל כעם נבחר, שה' משגיח עליו ומפקיד בידיו מסר של צדק וישועה למען האנושות כולה. הם מספרים את כיבוש ארץ כנען וכינון מדינה עצמאית בה, את תולדותיה בין המעצמות השכנות ותוצאות ההשפעה האלילית עליה, שסתרה את יסוד קיומה, החורבן והגלות. הם מספרים את שיבת מקצת העם אל ארצו תחת שלטון אימפריה זרה ושיקום האמונה והברית עם ה'. כאן מסתיימים פרקי ההיסטוריה של עם ישראל המובאים בתנ"ך. אבל התנ"ך גם מכיל חוקים, נבואות תוכחה ותקווה, ביאור יסודות האמונה, תפילות ודברי חכמה ושירה.

התנ"ך מהווה אם כן המקור הכמעט בלעדי לתולדות עם ישראל באלף

וחצי הראשון לקיומו. התגליות הארכיאולוגיות בארץ ישראל ובארצות השכנות מסייעות לנו להבין את המסופר בתנ"ך ושופכות אור על עניינים שלא באו בו לידי ביטוי.

ספר בראשית פורש לפנינו את סיפור המשפחה שהיתה הגרעין לעם ישראל שהתהווה לאחר כמה דורות בארץ ושנשאה בקרבה את דבר הברית עם ה'.

האבות, כפי שנקראו בדורות הבאים, חיו, בהיותם נוודים, בשולי היישוב המדיני המאורגן של המזרח התיכון. המזרח התיכון היה מקום הופעתן של שתי הציוויליזציות הקדומות מבין הארבע שעיצבו את פני תרבות האדם (מסופוטמיה, מצרים, הודו וסין). במסופוטמיה היו מדינות גדולות, מצרים היתה ממלכה מרוכזת גדולה, ובכנען היו ערים-מדינות קטנות. האבות היו נוודים למחצה, השוכנים באוהלים והמגדלים מקנה, כבשים ועזים ומעט בקר, באזורי הספר של היישוב החקלאי. בחייהם בארץ כנען, הם נדדו צפונה ודרומה על פי העונות, בחורף בצפון הנגב ובקיץ בהרי יהודה ושומרון.

יחסיהם עם יושבי הערים בעלי הקרקעות היו לפעמים הרמוניים ולפעמים מתוחים ועויינים. הם קיימו את אמונתם המיוחדת ובנו מזבחות, קראו בשם ה' ומלו את בניהם. במשך כמה דורות נשאו נשים מקרב משפחתם שנשארה בארם ולא מקרב האוכלוסיה הכנענית.

יושבי ארץ כנען השתייכו לעמים שונים, והם חיו בערים מבוזרות ששלטו על כפרים מסביב. בכל אחת מן הערים החשובות שלט מלך, עם מועצת ראשי המשפחות בעלות הקרקעות. השליט ניהל את ענייני המדינה, סופרים רשמו את מעשי השליט, את מכתביו ותעודות הקשורות למנהל, בעלי מלאכה יצרו כלי חרס, בדים, פסלים, בניינים מפוארים. חרשי נחושת יצרו כלי עבודה וכלי נשק. המשפחות החשובות היוו שכבה שלטת של לוחמים בעלי מרכבות.

אנשי הכפרים מסביב לעיר היו מעבדים את האדמה, והשליט היה לוקח חלק מן היבול. החקלאים היו קונים מאנשי העיר כלים למלאכתם. לפעמים השליטים היו עורכים מלחמה, עיר-מדינה נגד עיר-מדינה. באזור ההר, הערים החשובות היו שכם, בית אל, חברון; בשפלה, גרר; בנגב, באר שבע.

הלשון הנהוגה בארץ היתה כנענית, שפה שמית מערבית. יצירות ספרותיות ומנהליות הכתובות בה נשתמרו בעיר הנמל הצפונית אוגריית. גם ידועות לנו מילים כנעניות מן המכתבים ששלחו שליטי כנען אל מלך מצרים. השפה העברית היא ניב כנעני.

ממה שמסופר במקרא ומן המקורות האוגריתיים, ניתן לקבל תמונה מיהמנה של הדת הכנענית. היתה זאת דת אלילית קרובה לדת המסופוטמית, ושונה מאוד מן הדת המצרית. היתה להם מיתולוגיה מפותחת המספרת על היווצרות העולם והולדת האלים ומאבקיהם. כמו כל בני הדתות האליליות, האמינו גם הכנענים שכוחות הטבע, כמו השמש, הגשם, האדמה, הים, הם אלים בעלי רצון וכוח השפעה גדול על המתרחש בעולם. על בני האדם להקריב לאלים קרבנות כדי שלא יכעסו עליהם ולא ישלחו עליהם אסונות. עיקר הפולחן של הכנענים היה לאל הגשם *הדד* המכונה *בעל*, ולאלת פוריות האדמה *עֶשְׁתוּרְתָּה*. הפולחן כלל הקרבת קרבנות וטקסים אֶקְסֶטְטִיים בעלי אופי מיני. בנסיבות מיוחדות, נהגו להקריב קרבנות אדם מבניהם ומבנותיהם.

בין הערים והשטחים המעובדים נשאר מקום רב במצב טבעי, יער, חורש, ביצות וערבות. השטחים הצחיחים לא היו מתאימים לעבודת האדמה, וחיו בהם נוודים. הם היו מוכרים בהמות לאנשי היישוב החקלאי וקונים מהם את צורכיהם. אבות האומה, שבאו ממסופוטמיה והשאירו מאחוריהם בארם חלק ממשפחתם, התקיימו כנוודים למחצה בין הערים הכנעניות. הסטטוס שלהם מתואר בספר בראשית בביטוי "גֵר וְתוֹשֵׁב".

המקרא מוסר לנו את סיפורי האבות במהלך שלושה דורות. האב הראשון הוא אברהם, שנצטווה על ידי ה' לעזוב את מולדתו באור כשדים וללכת אל ארץ כנען לגור בה. ה' הבטיח לו שמבניו יצמח עם גדול, שיביא ברכה לכל העמים האחרים.

חיי אברהם היו קשים: הוא היה זר בארץ כנען, נד בין הערים השונות ורועה את מקנהו. בחורף היה שוהה בנגב, כי אז יורדים גשמים במדבר ויש עשב למרעה. בקיץ היו נודדים צפונה ורועים את הצאן בשדות אחרי הקציר. הוא, אשתו שרה, פילגשו הגר, העבדים הרועים והשפחות

המשרתות היו גרים באהלים. לכל אשה היה אוהל משלה; פילגש היתה אשה ממעמד נמוך, לפעמים שפחה שהגבירה נתנה לבעלה כדי שתלד בנים אם הגבירה עקרה.

אברהם עמד במצבים קשים ביחסו עם תושבי הארץ או עם בני משפחתו. בכל נסיונותיו התנהג אברהם ביושר ובחסד, והוא לימד את בני ביתו להתנהג לפי הצדק, ללכת בדרך ה'. היה לו מקנה רב מאד, עבדים ושפחות. הוא היה עשיר ומכובד, ויושבי הארץ העריצו אותו כאיש אלוהים.

ה' כרת עם אברהם ברית וגם עם בניו אחריו. סימן הברית הוא המילה: לחתוך את ערלת הבנים בגיל שמונת ימים. ברית המילה היא האות לקשר הנצחי בין ה' ובין צאצאיו של אברהם. מצוות המילה מקוימת בעם ישראל דור אחרי דור. בהתגלויות שונות, הבטיח ה' לאברהם שיהיה זרעו רב ככוכבי השמים, ושהוא יירש את ארץ כנען אחרי תקופה של גלות.

כשאברהם היה זקן, נולד לו בן משרה אשתו, יצחק. נולדו לו אחר כך בנים אחרים מפילגשו, אבל הוא שלח אותם מזרחה. רק על יצחק, הבן שהובטח לו על ידי ה', הוטל להמשיך דרכו של אברהם. הוא ירש את הברית עם ה' ואת ההבטחה שזרעו יקבל את הארץ בירושה. אברהם שלח להביא לו אשה ממשפחתו שנשארה בארם, כי הוא לא רצה שיתחתן עם אשה מבנות כנען.

יצחק, כמו אברהם, לא היה אזרח קבוע של אחת מערי כנען. תושבי הארץ היו מקנאים בהצלחתו ובעדרים הגדולים שלו והם גירשו אותו משטחם. כשהיה חופר בארות להשקות את צאנו, היו רבים אתו וסותמים את הבארות באבנים כדי שיתרחק ממקומם.

יצחק היה עובר ממקום למקום בארץ ישראל, בין הערים של יושבי הארץ הכנענים, והיה בוטח בהבטחות ה' על ירושת הארץ ועל העם הגדול שצריך לצאת מזרעו. לפעמים היה כורת ברית עם אחד משליטי הערים כדי שיוכל לחיות בשלום בלי שיתנכלו לו. היו אז זובחים כבשים ונשבעים לשמור על הברית.

בתקופות של בצורת בארץ כנען, היה רעב, ורבים מתושבי הארץ היו נאלצים לרדת למצרים כדי למצוא אוכל. כך עשה גם אברהם בזמנו.

אבל יצחק לא ירד למצרים, אלא גר בשפלת החוף של ארץ פלישתים, ליד גרר, וכך נשאר כל חייו בארץ כנען.

המעמד של יצחק בארץ כנען היה פחות טוב ממעמדו של אברהם. הוא העביר את המסורת הרוחנית של אברהם לבני ביתו ודאג שבנו יעקב יתחתן בארם עם בת מבני משפחתו. אבל עשו, בנו הבכור, התחתן עם משפחות כנעניות והשתכן באדום, בצד המזרחי של הערבה.

יעקב המשיך את דרכם של אברהם ויצחק. הוא האמין בהבטחות ה' אף על פי שחייו היו קשים ומלאים נסיונות. בגלל ריב עם עשו אחיו, הוא נאלץ לברוח לארם, וחי שם כרועה שכיר אצל משפחת אמו. הוא התחתן ונשאר בחרן, העיר שבה חי הענף של משפחת אברהם שנשאר בארם. נולדו לו שנים עשר בנים, ורכושו גדל מאוד. בניו היו רועים את הצאן שלו. בתום שנים רבות הוא חזר לארץ כנען עם כל הרכוש שרכש בחרן.

עם שובו, יעקב התיישב במקום בשם סוכות, בעמק הירדן. בעקבות נבואה, נוסף על שמו יעקב השם ישראל.

אחר כך הוא עלה לאזור ההר וקנה שדה ליד העיר שכם. אך בן מלך שכם אנס את בת יעקב. כנקמה על אונס אחותם, כבשו בני יעקב את שכם והרגו את יושביה.

האבות נהגו להקים מצבות ומזבחות במקומות שה' התגלה אליהם. לפני שיבוא אל המקום שבו הקים מצבה לה' בצאתו מן הארץ שנים רבות לפני כן, ציווה יעקב את כל אנשי ביתו להשליך את כל האלילים שהביאו מחוץ לארץ, ולעבוד את ה' אלוהי אברהם לבדו.

כמו אברהם ויצחק, גם יעקב ובניו חיו בארץ כנענים רועי צאן, העוברים על פי העונות בין הנגב ובין ההר. אבל הם שהו בדרך כלל בעיר חברון, שם היה קבר המשפחה במערת המכפלה. על כן נקראת חברון עד היום עיר האבות.

לשנים עשר בניו של יעקב נולדו אחר כך בנים ובני בנים רבים שהיו לשנים עשר השבטים של עם ישראל. עוד בחייו של יעקב התחילה המשפחה של האבות לגדול ולהוות התחלה של עם.

בתקופת האבות, היתה מצרים ממלכה גדולה וחזקה מאוד, לאורך

נהר הנילוס. באותה תקופה היתה מצרים תחת שלטונם של מושלים שבאו מאזור סוריה. הם נקראו במקורות מאוחרים *חיקסוס*. מהם היו הפרעונים של התקופה ההיא. הבירה שלהם היתה צוען, בשטח הדלתה של הנילוס. שלטון החיקסוס הביא למצרים פולחן של אלה כנענית, *חתור* ושל *בעל צפון*. הדת המצרית כללה מאות אלים שהיו עובדים אותם כל אחד בעיר שלו, ופרעה היה אחראי על פולחן האלים הגדולים ובעיקר אל השמש, כדי שלא יופר הסדר הקוסמי. המצרים הקדישו משאבים רבים לבניית קברים (פירמידות בתקופה הקדומה, קברים חצובים בסלע בתקופת האבות) ולהבטחת חייהם בעולם שאחר המוות על ידי חניטת גופות המתים והצבת כל צרכי המת יחד אתו בקבר.

החלק האחרון של ספר בראשית מספר לנו איך משפחת יעקב ירדה למצרים. אחד מבני יעקב, יוסף, נמכר לעבד במצרים, ושם, אחרי שנים של סבל, בזכות פיענוח חלום מיסטורי של פרעה, נעשה משנה למלך מצרים. הוא משל על כל ארץ מצרים, והכין את הממלכה לקראת רעב גדול. הוא עשה מחסנים ממלכתיים ואגר בהם תבואה כדי לחלק אוכל לאוכלוסיה בעתות של מחסור. במהלך שנות הרעב, מכרו התושבים את אדמותיהם לפרעה תמורת התבואה. כמות התבואה הנאגרת היתה כה גדולה שיוסף היה יכול למכור ממנה גם לזרים שבאו מחוץ למצרים.

כאשר הרעב נעשה קשה בארץ כנען, באו בני יעקב לקנות תבואה במצרים. המקרא מספר איך יוסף התנכר להם והביא אותם להתחרט על שמכרו אותו לעבד. אחרי שהתגלה להם, שלח יוסף להביא את כל משפחת יעקב, כדי שיחיו במצרים. הוא הושיב אותם בארץ גושן, במזרח הדלתה, וגם שם חיו כרועי צאן.

כך עזבו בניו של יעקב את ארץ כנען, הארץ שהובטחה להם בברית שכרת ה' עם אברהם, עם יצחק ועם יעקב עצמו. אבל הם לא שכחו שהם עתידים לשוב אליה כעם גדול: יעקב ציווה שיקברו אותו בחברון, ומסר לבניו את הבטחות ה' על ירושת הארץ.

2. גלות מצרים

(המאות ה-15 וה-14 לפנה"ס)

1. משפחה הופכת לעם

משפחת יעקב מנתה כשבעים איש כשהגיעה למצרים. בני יעקב התיישבו עם משפחותיהם באיזור הַדְּלֵתָא של הנילוס, בארץ נושן. שם המשיכו לחיות כרועים, מבלי להתערב עם המצרים.

דור אחרי דור התרבו צאצאי יעקב.

בהתחלה היו מאות, אחר כך אלפים, ועשרות אלפים. הצאצאים של כל בן יעקב הרגישו ביניהם קירבה גדולה, והיו לשבטים, שנקראו כל אחד על שם אביהם המשותף: שבט ראובן, שבט יהודה, שבט אפרים. אבל ידעו כולם שהשבטים הם ענפים של גזע אחד, זרע אברהם, יצחק ויעקב, שנקרא גם ישראל. כך נהייתה משפחת יעקב בארץ מצרים לעם **בני ישראל**.

2. חיי בני ישראל במצרים בתקופה הראשונה

בראשית שהותם במצרים, היה טוב לבני ישראל, בזכות יוסף. המצרים הכירו טובה ליוסף על כך שהביא תועלת רבה למצרים על ידי אירגון הממלכה, הסדרת המיסים וריכוז הקרקעות בידי פרעה, כך שהיה אפשר לתת מזון לעם גם בימי רעב.

בני ישראל ניהלו את חייהם בנפרד מן המצרים, על פי אורח החיים של האבות, והתקיימו בעיקר מרעיית הצאן והבקר שהביאו אתם, וגם מחקלאות. הם המשיכו לדבר בשפה שדיברו בה בכנען, ולקיים את המנהגים שהנחילו להם האבות: האמינו בה' וקיימו את המסורות שקיבלו מיעקב.

ראשי המשפחות וראשי השבטים, הזקנים, היו מנהיגי העם. יוסף מסר להם את ההבטחות של ה' על ירושת הארץ, ואמר להם שיבוא זמן שבו ה' יוציא אותם ממצרים ויביא אותם לארץ כנען, והיא תהיה שלהם.

3. יחס המצרים אל בני ישראל

כל זמן שזכרו את הטובות של יוסף, תושבי מצרים התייחסו יפה אל בני ישראל, אף על פי שתרבותם היתה שונה מאוד משלהם. בגלל דתם, המצרים לא אכלו יחד עם רועי צאן, וחשבו אותם לטמאים. המצרים עבדו אלילים רבים במקדשים גדולים ומפוארים מאוד, שבהם העמידו פסלים מרשימים. היו במקדשים חיות ובהמות קדושות שאסור היה לנגוע בהן. לכהנים של מצרים היה מעמד חשוב, והיו להם קרקעות ועבדים שמהם התפרנסו. במרוצת הזמן, כשראו שבני ישראל התרבו מאוד, חששו שיהפכו לאויבים, והתחילו לקנא בהם ולשנוא אותם.

4. הממלכה החדשה במצרים

המצרים התקוממו נגד הפרעונים מבני הַיִּקְסוֹס. הם נלחמו בהם, ניצחו אותם והצליחו לגרש אותם מארצם. אז קמה במצרים שושלת חדשה של פרעונים, ממוצא מצרי, אשר שנאו זרים וכל מי שהיה קשור לשלטון הקודם. הם התעלמו מן הטובות שעשה יוסף למצרים. התחילה תקופה חדשה בתולדות מצרים, הממלכה החדשה.

5. תחילת השעבוד

המצרים ראו בבני ישראל סכנה לממלכת מצרים מכיוון שהתרבו כל כך בהיותם יושבים בארץ גושן. פרעה ויועציו רצו להפסיק את התרבותם והחליטו להחליש אותם על ידי עבודת פרך. הם שיעבדו את העם וגייסו אותו לעבודות בנייה צבוריות ובכך גם ניצלו את בני ישראל.

6. מפעלי הבנייה של פרעוני הממלכה החדשה

הפרעונים של הממלכה החדשה בנו בניינים גדולים: הם בנו מקדשים, וגם ערים חדשות למקם בהן את הצבא. ערי המסכנות מוקמו בארץ גושן, סמוך לגבול המערבי של מצרים, כדי שהצבא יוכל להגן על מצרים וגם לצאת למסעי כיבוש בארצות זרות. עבודות הבנייה נעשו בכוח השרירים של בני אדם ושל בהמות, והיה צורך להכריח מצרים רבים וזרים היושבים במצרים לעבוד כמס עובד כמה חודשים בשנה.

כך העביד פרעה את בני ישראל בבניית ערי מסכנות שבהן היו מחסני

נשק ומזון לצבא המצרי.

במצרים העתיקה, בנו את בנייני הפאר, מקדשים, קברים וארמונות מאבנים מסותתות. אבל את הבניינים הפשוטים כמו הבתים והמחסנים, בנו מלבנים.

תהליך יצור הלבנים היה כך :

אל תוך חפירה בקרקע אוספים טיט ומוסיפים לו מים. אנשים עומדים בתוך הטיט ודורכים בו עד שנוצר בוץ סמיך, ומערבבים בו קש. שופכים את התערובת במלבנים של עץ המונחים על משטח חול ומניחים לבוץ להתייבש בשמש. אחר כך מוציאים את תבניות העץ, והלבנים מוכנות.

הבנאי הניח שורות של לבנים זו על גבי זו והדביק אותן בטיט דליל.

7. סבלם של בני ישראל

עבודת הפרך של בני ישראל היתה לדרוך בטיט כדי לערבב אותו בקש, בשמש היוקדת; עור רגליהם וידיהם נבקע וכאב מאוד.

המצרים ידעו היטב איך לארגן קבוצות גדולות של עובדים: הם קבעו צוותים ומינו בראש כל צוות שוטר מתוך העובדים, שהיה אחראי בפני נוגש מצרי: הקבוצה שלו היתה חייבת לייצר בכל יום את מתכונת הלבנים שנקבעה להם. הנוגשים רדו בהם והכו אותם. בני ישראל הועסקו בעבודות המלך לתקופות יותר ויותר ארוכות, כך שבסוף הפכו לעם של עבדים.

במשך שנים של שעבוד הושפעו בני ישראל ממנהגי המצרים רבים מהם עבדו אלילים ועזבו את אורח החיים שהנחילו להם אבותיהם. למרות הסבל הרב והעבודה הקשה, המשיכו בני ישראל להתרבות. פרעה גזר עליהם שיהרגו התינוקות הזכרים הנולדים להם, והיו המצרים מטביעים אותם ביאור.

מרוב הייסורים, היו בני ישראל נאנחים וצועקים אל ה' אלוהי אבותיהם שיושיע אותם.

בצר להם, נזכרו במסורת שנמסרה להם על ידי הזקנים מפי יעקב ויוסף: ה' עתיד להושיע אותם ולהוציא אותם ממצרים, שהפכה להיות בית עבדים בשבילם.

3. יציאת מצרים ודור המדבר

(המאה ה-13 לפנה"ס)

1. משה

מי שהנהיג את בני ישראל ביציאתם ממצרים היה מֹשֶׁה. משה התחנך בחצר מלך מצרים כבן מאומץ של בת פרעה. בכך הכיר מבפנים את תרבות מצרים ואת סדרי השלטון בה. כשהגיע לבגרות, הוא ביקר במקומות העבודה של העמים המשועבדים וראה את סבל אחיו העברים. הוא אפילו הרג אחד הנוגשים המצרים שהיכה עובד עברי באופן אכזרי. כדי להמלט מעונש מיתה שהוטל עליו, ברח משה אל המדבר וחי כרועה בקרב הנוודים המִדְיָנִים בחצי האי סִינַי.

2. השחרור

אחרי שחי שנים רבות בקרב המדיינים, זכה משה להתגלות נבואית בהר חורב, בחצי האי סִינַי. ה' נראה אליו ושלח אותו לגאול את עמו מן השעבוד ולהוציא אותם ממצרים.

משה חזר למצרים והודיע לזקני העם את דבר שליחותו. העם שמח על בשורת הגאולה וקיבל את משה כמנהיג.

משה בא אל פרעה ודרש ממנו בשם ה' לשחרר את בני ישראל: "שלח את עמי ויעבדוני". אבל פרעה סירב לשלח את העם, כי לא רצה להפסיד את כוח העבודה שלהם. כדי לדכא אותם הוא הגדיל את כמות העבודה היומית שהיה עליהם לספק. אז קרו למצרים אסונות שונים, עשר המכות, אשר גרמו נזק רב ואבידות, עד שבסוף גירש פרעה את בני ישראל ממצרים.

3. חג הפסח

כדי שיזכרו בני ישראל בכל הדורות את הגאולה מן השעבוד, משה, בציווי ה', לימד אותם לקיים חג מיוחד בכל שנה בחודש האביב, החודש שבו יצאו ממצרים: כל משפחה אוכלת שה צלוי עם מצות ומרורים, ומספרים בסעודה את גאולת מצרים. זהו קרבן הפסח. במשך שבעה ימים אוכלים מצות ולא לחם חמץ.

4. קריעת ים סוף

בני ישראל יצאו מארץ גושן, כשש מאות אלף גברים עם משפחותיהם (וכל הבהמות שלהם), אל המדבר שממזרח לְדֵלְתָא של הנילוס. הם חצו את ים סוף בנס, והצבא המצרי שרדף אחריהם בסוסים ובמרכבות טבע בים. לא יכלו המצרים להרע עוד לישראל.

משה לימד את בני ישראל שירה לכבוד ה' שהציל אותם מצבא פרעה:
"שירו לה', כי גאה גאה, סוס ורוכבו רמה בים."

5. ההליכה במדבר

בני ישראל המשוחררים המשיכו ללכת, בהנהגת משה, לכיוון מדבר סיני. החיים במדבר היו קשים, ללא בית וללא אמצעי המחיה שהיו רגילים להם. הם התגוררו בסוכות ובאוהלים, ובהליכתם הארוכה בין נאות המדבר של דרום סיני, סבלו מחוסר מים, הם ובהמתם. כמה פעמים התלונן העם ורצה למרוד במשה ולחזור למצרים, אפילו על מנת להיות שוב עבדים, ובלבד שיהיה להם מזון ומים. משה הודיע להם את דברי ה' על שמירת השבת ועל הַמָּן, שירד כל בוקר סביבות המחנה ושהתקיימו ממנו במשך נדודיהם במדבר.

6. מלחמת עמלק

כשהתהלכו במדבר, העייפים והחלשים השתרעו אחורה. עם של נוודים, העמלקים, התנפל עליהם, שדד והרג אותם. משה מינה את הַוֹשֵׁעַ לשר צבא על בני ישראל כדי להילחם בעמלק. עמלק נוצח ובני ישראל המשיכו בדרכם וחנו מול הר סיני.

7. מעמד הר סיני וקבלת התורה

משה עלה אל ההר והביא לנציגי העם, הזקנים, את הצעת ה': בני ישראל יהיו עם סגולה, ממלכת כהנים, וה' יהיה להם לאלוהים. במעמד הר סיני התגלה ה' לכל העם, והם קיבלו את עשרת הדיברות. אחר כך מסר להם משה את שאר המשפטים של התורה. בסיני כרתו בני ישראל ברית עם ה' לכל הדורות הבאים והתחייבו לקיים את משפטי התורה. בני ישראל בנו מקדש נייד, המשכן, שנקרא גם אוהל מועד. בחלק הפנימי של המשכן, קודש הקדשים, היה ארון הברית. בתוכו היו מונחים הלוחות שעליהם חקוקים עשרת הדיברות. גם עשו מזבח נחושת, שעליו

הקריבו קורבנות.

משה המשיך ללמד את העם את חוקי התורה, והוא שפט ביניהם על פי משפטי ה'.

עם ישראל היה מחולק לדגלים, שהתחלקו לשבטים, לאלפים, לבתי אב ולמשפחות. הם חנו במדבר מסביב לאוהל מועד.

8. ארבעים שנה במדבר

אחרי שנסעו מהר סיני, התהלכו בני ישראל במדבר עד שהגיעו לגבול ארץ כנען, בקדש ברנע. משם שלחו מרגלים להכיר את טיב הארץ ואת חוזק הערים הכנעניות. כאשר סיפרו המרגלים על הערים הבצורות בחומות גבוהות ועל חוזק הכנענים, לא האמינו העם שיצליחו לנצח אותם. הם נשאר עווד ארבעים שנה במדבר.

במשך תקופת הנדודים במדבר, ערערו כמה פעמים על מנהיגותו של משה. החמור שבנסיונות האלה היה מרד עדת קורח. בעקבותיו נתמנו בני שבט לוי לשומרים על אוהל מועד, ומשה צירף אליו שבעים זקנים למועצה קבועה המסייעת לו בהנהגת העם.

4. כיבוש הארץ

(המאה ה-13 לפנה"ס)

1. כיבוש עבר הירדן

בסוף ארבעים שנה של נדודים במדבר, הוביל משה את העם מסביב לאדום אל עבר הירדן.

שם נלחמו במלכי האמורים, סיחון ועוג, וכבשו את הגלעד ואת הבשן. בני ישראל חנו מול ארץ כנען, בערבות מואב. הם גם נלחמו במדיינים אשר פיתו אותם לעבוד את אליליהם, והתכוננו לכיבוש ארץ כנען, בעברו המערבי של הירדן.

2. משנה התורה בערבות מואב

הדור החדש שגדל במדבר לא ראה את הנסים של יציאת מצרים ולא נכח במעמד הר סיני. כשחנו בערבות מואב, מול יריחו, משה לימד אותם מחדש את התורה. הוא הזהיר אותם במיוחד להישמר מן ההשפעה התרבותית, המוסרית והדתית של הכנענים, שעבדו אלילים ועשו תועבות, ואפילו הקריבו להם לפעמים את ילדיהם.

אחרי שמשה חידש את הברית בין בני ישראל לה', הוא לימד אותם שירה וציווה ללמד אותה לדורות הבאים.

השירה מזהירה את בני ישראל מפני הרעות שיבואו עליהם אם יעזבו את ברית ה' אלוהיהם ויעבדו את האלילים. אם כך יעשו, יגלה ה' אותם מנחלתם בארץ כנען ויפזר אותם בין האומות. אחרי כן עלה משה על הר נבו ומת.

3. כיבוש ארץ כנען

אחרי מות משה, יהושע עמד בראש העם. שלטונו הוכר על ידי כל ישראל ללא עוררין. הוא הכין את השבטים לעבור את הירדן ולכבוש את יריחו, העיר הכנענית הראשונה שעמדה בדרכם.

בני ישראל עברו את הירדן, ויריחו נכבשה לפנייהם כשבנס התמוטטו חומותיה. אחר כך עלו להר וכבשו את העיר העי בתכסיסי מלחמה.

הכנענים תושבי העיר גבעון הצליחו במירמה לכרות ברית עם בני ישראל וכך ניצלו מהשמדה. הכנענים, שהיו חיים בערי ממלכה

עצמאיות, כל אחת תחת שלטון מלך, פחדו מפני בני ישראל והתאגדו. הם רצו להעניש את גבעון אשר עברה לאויב, אבל יהושע מיהר להושיע את גבעון וניצח את צבאות ברית מלכי הדרום. הוא רדף אחריהם וכבש את כל עריהם. אחר כך נלחם בברית מלכי הצפון, שהתלכדו תחת הנהגתה של העיר הצפונית החזקה *מצור*, ניצח אותם וכבש ערים ושטחים נרחבים.

אמנם, לאורך מישור החוף ובעמק יזרעאל, נשארו ערים כנעניות שהיה להם רכב ברזל. קראו לאזורים שלא נכבשו 'הארץ הנשארת'. במשך תקופת השופטים הרחיבו בני ישראל את אחיזתם בארץ, ורק מאות שנים אחר כך, בימי שאול ודוד, הסתיים כיבוש כל ארץ כנען.

4. חלוקת הארץ לשבטים והתנחלות

אז חילק יהושע את הארץ לשבטים בגורל ונתן להם להשלים את הכיבוש ולברא את היער כדי להכשיר שטחים להתנחלות. הוא גם הירשה לשבטי ראובן, גד וחצי שבט מנשה, אחרי שהשתתפו בכיבוש ארץ כנען יחד עם אחיהם, לחזור אל עבר הירדן ולהתנחל שם. אבל כשחשדו שאר השבטים שהם רוצים להיפרד מן הברית, כמעט פרצה מלחמת אחים.

לכל שבט ניתן איזור מוגדר בארץ כנען. שטח כל שבט חולק בין משפחות השבט, לפי גודל המשפחה, כך שלכל משפחה היתה נחלה. בני ישראל חיו עתה חיי איכרים, שונים מחיי הנוודות וגידול המקנה שהיו רגילים להם מאז תקופת האבות.

בשטח הנחלה של כל שבט היו ערים בצורות, שבתוכן היה אפשר להתגונן מפני אויבים.

5. ערי הלויים

לשבט לוי, שיש לו תפקיד מיוחד בעבודת ה', לא ניתנה נחלה, על פי התורה. אבל מכל שבט קיבלו הלויים ערים להתיישב בהן, עם המיגרשים שמסביב.

שש ערים היו ערי מקלט, שאליהן רוצח בשוגג יכול להימלט. המשכן שכן בעיר שְׁלֵה. שם היו מתכנסים השבטים להתייעצות ולאירועים מיוחדים.

5. ראשית תקופת השופטים

(המאה ה-12 לפנה"ס)

1. אזורי ההתנחלות והארץ הנשארית

נשארו אזורים רבים שבני ישראל לא הורישו אותם. השבטים התנחלו בארבעה אזורים, במקומות הרריים: דן, יהודה ושמעון בהר חברון ובצפון הנגב; בנימין, אפרים ומנשה בשומרון; ראובן, גד ומשפחת מְכִיר בעבר הירדן; נפתלי, אשר, זבולון ויששכר בגליל. בין אזורי ההתנחלות היו עמקים, שבהם שכנו ערים כנעניות מבוצרות וצבא מצויד ברכב ברזל.

2. אורח החיים וצורת היישוב של בני ישראל

בשטח נחלת השבט היתה לכל משפחה נחלה פרטית. בנחלה המשפחתית טיפלו בעצים (זיתים, תאנים, גפנים, רימונים), זרעו תבואה (חיטה, שעורה), וגידלו מקנה (כבשים, עזים, פרות, חמורים). הנחלה סיפקה את כל צרכיה של המשפחה במזון ובביגוד. לא היה צורך במסחר ובכסף.

רוב העם התגוררו בבתים פשוטים, בערים קטנות מוקפות חומה. היו נכנסים אל העיר דרך שער מבוצר.

הכפרים הקטנים, שלא היו מוקפים חומה, נקראו פרזות. בכל יישוב היתה במה, שעליה היו זובחים זבחים ומעלים עולות לה'.

3. המשטר

בתקופת השופטים לא היה משטר מרכזי שכל העם כפוף אליו. כל שבט התחלק למשפחות גדולות, שנקראו אלפים, לבתי אב, ולמשפחות קטנות.

האב ניהל את ענייני המשפחה. הוא התייעץ עם בניו הגדולים. ראשי המשפחות החשובות היו הזקנים. הם היו המחליטים בענייני השבט. בתוך שער העיר נפגשו הזקנים כדי לדון בענייני העיר. בעת הצורך, הם

עשו משפט בין בעלי הדין.
הברית עם ה', המשותפת לכל השבטים, היוותה קשר אמיץ ביניהם.
בעתות משבר התאספו זקני השבטים השונים במקום קדוש, לרוב
במקום שבו שכן המשכן באותה העת, כדי לדון יחד בבעיה הנובעת. היו
שואלים את רצון ה' על ידי האפוד.
כדי לכבוש מובלעת כנענית או לגבור על פולשים, יצאו למלחמה. כמה
שבטים שכנים התאגדו וגייסו צבא של מתנדבים. בראש הצבא עמד
גיבור שצלחה עליו רוח ה'. מנהיג כזה נקרא *שופט*. אחרי שהושיע את
העם, המשיכו להכיר בסמכות השופט ולחלוק לו כבוד.

4. המשך ההתנחלות

כל שבת בנפרד המשיך בכיבוש הערים הכנעניות הנמצאות בשטח
שהוקצב לו, במידת כוחו הצבאי.
בנוסף, התנחלו בני ישראל בשטחים שלא היו מיושבים, המכוסים
יער, בגליל העליון, בהר אפרים, ובגלעד. הם השתמשו בכלי הברזל
שהתחילו להיות נפוצים באותה תקופה. כרתו את העצים, עקרו את
הגזעים ואת הסלעים, בנו קירות תמך במדרונות והביאו אדמה ליצור
שדות.
כאשר לא היו מעיינות בקרבת מקום, חפרו בורות וסיידו אותם בטיח
אטום, כדי לאגור בהם את מי הגשם.
הם בנו בתים בישובים חדשים קטנים או על חורבות הערים הכנעניות
ששרפו בזמן הכיבוש.

5. בני דן תרים להם נחלה

חלק משבט דן לא הצליח להתנחל בנחלה שנפלה לו בגורל, בשפלת
החוף מסיבב ליפו. רק בגבעות שלרגלי הרי יהודה ישבו בני שבט דן.
בני דן שלחו מרגלים לחפש מקום מתאים להתנחלות. הם מצאו עיר
צידונית מבודדת, *לִיש*, באזור מקורות הירדן לרגלי הר חרמון. חלק מן
השבט, עם שש מאות לוחמים, כבשו את העיר, החריבו אותה ובנו עיר
חדשה, דן, במקומה.

6. ההשפעה התרבותית והדתית של הכנענים

אחרי שמתו האנשים שראו את נסי כיבוש הארץ, התחילו בני הדורות הבאים להיות מושפעים על ידי תושבי כנען הנשארים. הם חשבו שכדי לקבל תבואה בשפע, צריך להקריב קורבנות לא רק לה' אלוהי אבותיהם, אלא גם לבעל, לעשתורת ולשאר אלילי כנען. גם בעבודת ה' הכניסו מנהגים כנעניים: עשו פסלים ואפוד והיו לוקחים מן הלוויים להיות כהנים בבמות. עשו פסל בעיר דן. גם מנהגים מגונים ומושחתים למדו מן הכנענים, ולא זכרו את אזהרות משה. לפעמים שבטי ישראל אף כרתו ברית עם הכנענים. אז קמו נביאים שהוכיחו אותם על מעשיהם אלה, וניבאו להם שכעונש, ה' יעזוב אותם והם יימסרו ביד אויביהם.

6. אהוד, דבורה, גדעון

(המאה ה-12 לפנה"ס)

1. התיישבות הפלישתים במישור החוף הדרומי

עמים שנעקרו ממקומם באיי הים האַגַּאִי פלשו למצרים. המצרים קראו להם גויי הים. בקושי רב התגברו עליהם המצרים, והושיבו אותם בשפלת החוף של ארץ כנען. גויי הים השתלטו על האוכלוסיה הכנענית המקומית בזכות תרבותם החומרית הגבוהה (במיוחד היו מיומנים בחרושת הברזל), אבל במרוצת הזמן התערבו בכנענים ואימצו את לשונם (עברית) ואת דתם. הם נקראו פלישתים, וישבו בעיקר בחמשת הערים: עזה, אשקלון, אשדוד, גת ועקרון.

השופט שִׁמְשֹׁן הדף פשיטה פלישתית בראשית תקופת התנחלותם.

2. עול מואב, והישועה ביד אהוד

לבני ישראל לא היה שלטון מרכזי ולא צבא המסוגל להדוף פלישות מבחוץ. מלך מואב השתלט על שבט בנימין. בני בנימין נאלצו להעלות לו מס מדי שנה. אבל שנה אחת, כשבאה משלחת נושאי המנחה לתת לעגלון מלך מואב את המס ביריחו, אהוד הרג את עגלון. הוא נמלט אל ההר ותקע בשופר להזעיק את לוחמי שבטי בנימין ואפרים. הם ניצחו את מואב, הדפו אותם מעבר לירדן והשתלטו על מעברות הירדן.

3. חיסול השלטון הכנעני בעמקים: מלחמת דבורה

העמקים של הגליל ובמיוחד עמק יזרעאל היו בשליטה של הכנענים, שישבו בערי מבצר חזקות, כמו מגידו וְתַעֲנָךְ. לכנענים היה צבא חזק עם רכב ברזל, שבני ישראל לא הצליחו להתגבר עליו. הכנענים התעצמו והשתלטו על שבטי ישראל שישבו בסביבתם ומנעו מהם מעבר חופשי בשטח פתוח, עד שנאלצו להסתגר בערי חומה.

השופטת דבורה הזעיקה מספר גדול של שבטים בצפון והלהיבה אותם ברוח גבורה ואמונה בה'. לוחמים רבים התנדבו, התאגדו לגדודים ומינו להם קצינים. דבורה הפקידה על הצבא את ברק, אשר ריכז את הכוחות על הר תבור. בנצלו שיטפון של נחל קישון שגרם למרכבות האויב לשקוע

בבוץ, הוא הסתער על צבא סיסרא וניצח אותו כליל. בכך הושלם כיבוש הארץ מידי הכנענים. *דבורה* הנציחה את המאורע בשירה שנרשמה בספר שופטים.

4. דחיית שוסי המדבר: מלחמת מדיין

אחרי כן נחשפו בני שבטי הגליל והר אפרים לפשיטות של שוסי המדבר, המדיינים ואתם עמלקים ובני קדם. רכובים על גמלים, הם פשטו על הכפרים וגזלו את התבואה בעונת הקציר. האיכרים הישראלים נאלצו לדוש את התבואה בסתר, בכמויות קטנות. בעת הפשיטות, הם הסתתרו במערות.

גדעון, אחרי התגלות נבואית, בה נקרא להושיע את ישראל, הרס את מזבח הבעל של משפחתו וכתת את האשרה שעל ידו. הוא יצא לגייס את שלושת שבטי הגליל, נפתלי, אשר וזבולון. בעין חרוד, למרגלות הר גלבע, הוא בחר בקבוצה קטנה של לוחמים וערך פשיטה לילית על מחנה מדיין בגבעת המורה. המדיינים הובסו ונמלטו למדבר ערב בדרך השכונני *באוהלים* (ואדי סירחון). בפקודת גדעון השתלטו בני אפרים על מעברות הירדן ולכדו את שרי מדיין. אמנם נתגלעה מחלוקת חריפה בין השבטים ורק מנהיגותו הנבונה של גדעון מנעה מלחמת אחים. גדעון ואנשיו לא הסתפקו בנצחון, אלא רדפו אחרי מדיין בלב המדבר והרגו את מלכיהם. כך הושג שקט משוסי המדבר לתקופה ארוכה.

5. נסיונות מלוכה: גדעון ואבימלך

בני ישראל כה העריצו את גדעון שהציעו לו למשול עליהם ולייסד שושלת של מלכים. אך גדעון סרב ואמר: "ה' ימשול בכס". גדעון נעשה עשיר ומכובד; מנשיו הרבות נולדו לו שבעים בנים, והיו לו גם פילגשים.

אבל בגלל ההשפעה התרבותית של כנען, גדעון רצה לעבוד את ה' בצורה המקובלת אז ולא על פי תורת משה, ועשה אפוד זהב בעירו עפרה. הוא הכשיל בכך את ישראל באיסור התורה לעשות פסל מסכה. אחד מבני גדעון, אבימלך, נולד לו מפילגשו שהיתה משכם. שכם היתה עדיין עיר כנענית שמשלו בה כמה משפחות חשובות, בעלי שכם. היה להם מקדש מבוצר בתוך העיר, המילוא. אבימלך התקשר עם אנשי שכם, רצח את כל אחיו, והומלך בשכם. אבל נתגלע ריב בין אבימלך ובין

בעלי שכם, והם מרדו בו. אבימלך כבש את העיר, ושרף את המגדל ואת בעלי שכם. במצור על עיר אחרת ליד שכם נהרג אבימלך. בתקופה זו היתה בישראל התנגדות חזקה לשלטון מלוכני. צורת השלטון הרצויה בעיני הנאמנים לה' היתה של ברית שבטים המקבלים על עצמם את מלכות ה' אלוהי ישראל, ושופט לעת הצורך.

7. יפתח, שמשון

(המאה ה-11 לפנה"ס)

1. שלטון עמון על עבר הירדן. יפתח

עמון ומואב שאפו תמיד להחזיר לעצמם את השלטון על עבר הירדן. בימי משה כבשו בני ישראל את רוב עבר הירדן מן האמורים. שם התנחלו שני שבטים, ראובן וגד, וחצי שבט מנשה. לאחר שעמון גבר על מואב, הוא הצליח להשתלט על שטחי הגלעד, המיושבים על ידי שבט גד ומשפחות משבט אפרים. באותה תקופה השתלטו הפלישתים על שבטי ישראל ממערב.

זקני גלעד חיפשו מנהיג שיושיע אותם מעול עמון. הם פנו אל יפתח, ראש גדוד שהיה שוכן באיזור הירמוך.

יפתח היה בן אישה זונה שגורש מבית אביו. אחיו בני הגבירה לא רצו שיירש את נחלת אבותיהם יחד איתם ונידו אותו. הוא נאלץ להתרחק מעירו, ובאיזור קָפָר קיבץ סביבו אנשים מחוסרי נחלה, והפך אותם לצבא פרטי. יפתח ואנשיו לא אהבו את אנשי היישוב המסודר אשר נידו אותם. לכן דרש יפתח מעמד של ראש וקצין קבוע על כל תושבי גלעד, מעמד שהוענק לו בטקס רשמי בעיר הקדושה מצפה גלעד.

2. המלחמה בעמון

יפתח שלח תחילה שליחים למלך עמון כדי לנסות לשכנעו לסגת מן הגלעד: הוא טען כי בני ישראל לא כבשו את הגלעד מעמון ומואב, אלא מן האמורים.

יפתח עבר בגלעד ובמנשה לגייס לוחמים. הוא נלחם בבני עמון, ניצח אותם וכבש שורה של מוצבי גבול, אך לא את הגבירה רבת בני עמון. נצחון זה הקנה שקט קצר לבני ישראל היושבים בעבר הירדן.

3. מלחמת האחים בין גלעד לאפרים

אך בני שבט אפרים עברו לגלעד להלחם ביפתח כי לא שותפו במלחמה נגד בני עמון. שוב גייס יפתח את יושבי גלעד ונלחם בשבט אפרים, מלחמת אחים. הוא ניצח אותם בקרב, וכאשר רצו הפליטים משבט

אפרים לעבור את הירדן כדי לחזור אל נחלתם, הכירו אותם אנשי הגלעד על פי מבטאם המיוחד ושחטו אותם.

4. מלחמת פילגש בגבעה

עוד מלחמת אחים נוראה היתה בתקופת השופטים, ואיננו יודעים את זמנה המדוייק. לאחר שראשי שבט בנימין סרבו להעניש פושעים מן העיר גבעת בנימין, אשר התעללו קשות בפילגשו של אורח וגרמו למותה, התאספו כל השבטים למלחמה נגד בנימין. בסוף כמה קרבות שבהם נהרגו לוחמים רבים, הצליחו לגבור על בנימין ולהשמיד את רוב השבט. גם הענישו את העיר יבש גלעד, שלא הצטרפו אל המלחמה נגד בנימין.

5. השלטון הפלישתי

הפלישתים היו מאוגדים בברית ערים, הנשלטת על ידי חמישה סרנים. בזכות כשרונם הצבאי ונשקם המשוכלל, הקימו מדינה חזקה והשתלטו בהדרגה על שבטי ישראל שכניהם, שלא היה להם צבא קבע. הפלישתים הציבו נציבים וחיל מצב בתוך שטח השבטים, בין השאר בבית לחם. היו גובים מס מן התבואה וגם מס עובד, ושולטים על הדרכים הראשיות. אם מרדו נגדם, היו שולחים מהרה לעזרת חיל המצב יחידה צבאית מקצועית, המשחית, שהיה מדכא את המרד. לא יכלו בני ישראל לנער את עול הפלישתים מעליהם.

אולם בחיי יומיום היו לפעמים יחסי שכנות טובים, וגם קרה שהתחתנו אלה עם אלה.

6. מלחמת היחיד של שמשון

שמשון היה איש גיבור, מיוחד בכוחו. רוח ה' צלחה עליו להתגרות בפלישתים. הוא נלחם בהם לבדו, בגבורה שלא יכלו לה, והטיל עליהם אימה. שמשון היה נזיר, ולכן לא סיפר את שערותיו. בשורה ארוכה של מבצעי יחיד, הוא הרג פלישתים רבים והשחית את רכושם. הפלישתים הצליחו להתגבר עליו רק בתחבולה: הם פיתו אותו על ידי אישה פלישתית, דלילה, אסרו אותו וניקרו את עיניו. אבל בשביו הוא גרם להתמוטטות מקדש אלילי בו נאספו פלישתים רבים ונהרג יחד איתם.

למעשי הגבורה של שמשון לא היו תוצאות מדיניות, ובני יהודה אפילו

ביקשו ממנו לחדול מהם, מחשש להחמרת מצבם.

7. מצב של שיעבוד

למעשה, איבדו אז שבטי הדרום ועבר הירדן את העצמאות שהייתה להם מאז כיבוש כנען, ואף על פי שהיו יכולים לנהל את חייהם על פי תרבותם ודתם, נאלצו לשלם מס לשליטים זרים.

8. עלי ושמואל. סוף תקופת השופטים

(המאה ה-11 לפנה"ס)

1. המקדש בשילה

בתקופה זו של שלטון הפלישתים, הכהן במקדש שילה היה עלי. בשילה נמצא המשכן ובתוכו ארון הברית. רבים מבני השבטים היו עולים לרגל למקום קדוש זה ומקריבים שם קורבן שלמים כל שנה, זבח הימים. מי שהיה בצרה היה מתפלל ונודר נדרים לה'. בני הכהן היו מקבלים מנה מן הקורבן, ולפעמים קרה שהיו מנצלים את מעמדם לרעה ומתנהגים בגסות עם העולים לרגל.

בימים ההם הופיע לפעמים נביא, איש אלוהים. הוא אמר נבואה לאדם פרטי או לקהל. רבים מבני ישראל המשיכו עדיין לעבוד גם את אלילי הכנענים, וגם עבדו את ה' בדרך שהושפעה מתרבות כנען. גם אנשים שלא היו מזרע אהרון היו כהנים בבמות ומקריבים שם את הקורבנות.

2. השעבוד לפלישתים והמלחמה באבן העזר

הפלישתים המשיכו להתחזק, ומן בסיסם בעיר אפק שבשרון, השתלטו על מרכז הארץ, ולחצו על שבט אפרים.

צבא גדול של מתנדבים מבני ישראל התכנס כדי להילחם בפלישתים ולהשתחרר מעולם. אף הביאו בני ישראל משילה את ארון הברית למחנה הצבא. הקרב נערך באבן העזר ובני ישראל ניגפו לפני אויביהם. הפלישתים לקחו את הארון והרגו את הכהנים. הם המשיכו עד לב אפרים והחריבו את מקדש שילה. זה היה אסון גדול לישראל. רוח הלחימה שלהם נחלשה, הפירוד בין השבטים גבר. הפלישתים הכבידו את עול המיסים, ואסרו על בני ישראל לעסוק בחרושת הברזל, כדי שלא יוכלו לייצר נשק ולמרוד בהם.

3. עוצמת הפלישתים

הודות לאירגונם המדיני ולעצמתם הצבאית, הצליחו הפלישתים להשתלט על רוב שבטי ישראל. הם שלטו על דרך היס לאורך השרון, והשתלטו על הערים הכנעניות של עמק יזרעאל, מגידו ובית שאן. הם עסקו במסחר ימי בים התיכון, עם מצרים בדרום ועם ערי הצידונים

בצפון. הם יצרו כלים ונשק ממתכת, התעשרו ובנו בעריהם בתים מרווחים. הנציבים וחילות המצב במצודות בלב הארץ הבטיחו את שליטתם על בני ישראל.

4. התעוררות לאומית בישראל. שמואל הנביא

שמואל הנביא התחנך מילדותו במקדש שילה. שם הוא קיבל את מסורות הכהנים והנביאים, והתחיל בעצמו להינבא. הוא עורר את ישראל לשוב ולעבוד את ה' לבדו והבטיח להם שאם יעשו כך, יצליחו לגבור על הפלישתים. הוא כינס אסיפות גדולות במקומות קדושים כמו מצפה, והפיח בעם רוח לאומית וביטחון באלוהי ישראל. בסביבות מצפה הוא נלחם בפלישתים וניצח אותם נצחון גדול.

שמואל גם סובב בין הערים של מרכז הארץ ושפט כל ריב בצדק ובמשפט. הוא נערץ מאוד בעיני העם, והיו באים אליו לשאול על כל דבר שתום. הוא היה עורך הקרבת קורבנות בבמות שבערים, בנוכחות כל ראשי המשפחות החשובות.

5. בקשת המלוכה

גם הנצחון במצפה לא הצליח לנער את עול הפלישתים מעל ישראל. זקני ישראל הגיעו למסקנה שרק החלפת המשטר יכולה להביא לשינוי ביחס לפלישתים. מן הדוגמה של גויים אחרים מסביב למדו שמשטר מלוכה, עם שושלת מלכים וצבא קבע, מאפשר לנהל מלחמה עקבית באויב, מה שאין ביכלתם של שופטים המופיעים אחרי שהמצב כבר קשה, והמגייסים צבא של מתנדבים שאינם מאומנים ואינם מצוידים בנשק מקצועי.

על כן באו זקני ישראל אל שמואל וביקשו ממנו מלך. שמואל הזהיר אותם מפני התוצאות של כינון משטר מלוכה: כדי לקיים את צבא הקבע ומוסדות המלוכה, יצטרך המלך לגייס מבניהם לשירותו, וזה יפחית את כוח העבודה של המשפחה המעבדת את נחלתה; הוא יטיל מיסים ויפקיע קרקעות כדי לממן את הוצאותיו.

אבל בני ישראל היו נחושים בהחלטתם, ושמואל המליך עליהם את שאול, גיבור צעיר משבט בנימין, לאחר שמשח אותו בשמן המשחה, על פי דבר ה'.

המלך החדש הראה מייד את כוחו בהושיעו את יבש גלעד מיד מלך עמון. אז הכירו כל ישראל בסמכותו.

9. ראשית המלוכה : שאול ודוד

(סוף המאה ה-11 לפנה"ס)

1. מלחמות שאול

שאול פתח במרד נגד שלטון הפלישתים בהריגת הנציב שישב בעיר גבע בנחלת בנימין. הפלישתים עלו עם צבא גדול למלחמה נגד ישראל למִקְמָשׁ. שאול העביר קול שופר וגייס את בני ישראל. אך בראותם את עוצמת האויב, רבים התחמקו ועזבו את שאול עם מספר קטן של אנשים, שגם להם לא היה נשק ברזל. במבצע יחיד נועז, יונתן, בנו של שאול, הגיע למחנה האויב והשיג נצחון, והפלישתים חזרו לשפלה. כך הדף שאול את הפלישתים מהר אפרים.

שאול הצליח להדוף את הפלישתים גם מהרי יהודה בקרב בעמק האלה, שבו הופל הגיבור הפלישתי הענק גולית. אבל המלחמה בפלישתים לא הסתיימה בכך. במלחמה הממושכת הזאת הצטיין שר אלף צעיר, דוד, ושמך התפרסם בישראל.

שאול נלחם גם בשאר אויבי ישראל מסביב, במואב ובבני עמון בעבר הירדן, ובעמלק בנגב ובסיני. הנצחון על עמלק איפשר ליושבי דרום יהודה לחיות בביטחון, והם העריצו מאוד את שאול על כך.

2. ארגון הממלכה

בימי שאול לא היה עדיין משטר מסודר הכולל מינהל ופיקוח על סדרי הממלכה. את התפקידים העיקריים מילאו בני משפחתו של שאול. המשטר השבטי המשיך להתקיים ולמלא את כל התפקידים שמילא בימי השופטים.

עיקר פעילותו של המלך היתה בתחום הצבאי. סמל המלוכה, מלבד הנזר שעל ראש המלך, היה החנית. שאול קיבץ גרעין של צבא קבע: הוא בחר באנשים צעירים המצטיינים בקרב ויצר כוח קבוע של 3000 איש. לשרי הצבא חילק המלך שדות וכרמים. שאר הצבא נשאר צבא עממי, שגוייס רק בעת הצורך, אך לא בהתנדבות כבימי השופטים, אלא במצוות המלך.

אורח החיים של שאול המלך היה פשוט וללא מותרות: גבעה, עיר המלוכה, נשארה כפר כמו שאר הישובים. רוב הזמן היה שאול במחנה עם הצבא.

מדיניות הפנים של שאול היתה לחזק את עם ישראל ואת עבודת ה'. הוא הכרית את בעלי האובות ואת הידעונים. כהנים היו מלווים את הצבא והיו שואלים באלוהים. שאול עצמו הקריב עולות וזבחים בגלגל. הוא רדף את הגבעונים והרג מהם.

3. רדיפת דוד

מפני ששאול קינא בתהלתו, דוד נאלץ לעזוב את בית המלך ולהימלט. כמו יפתח בזמנו, הוא אסף סביבו גדוד של אנשים מרי נפש, ושהה איתם במדבר יהודה. שאול רדף אחריו בעקשנות עם הצבא, עד שהוכרח דוד לבקש מקלט בין הפלישתים אויבי ישראל, אצל אכיש מלך גת. אכיש הפקיד את דוד על עיר בנגב, ציקלג. דוד, במקום להתקיף את יישובי יהודה כרצון הפלישתים, התנפל על העמלקים ועל נוודים אחרים בנגב, ושלח מתנות מן השלל לזקני יהודה.

4. הקרב בגלבע ומות שאול

הפלישתים תיכננו לכתר את רוב שבטי ישראל מן הצפון על ידי השתלטות על ערי המבצר של עמק יזרעאל. שאול היה חייב להגיב, והמלחמה נערכה במורדות הר גלבע. שרי הפלישתים חשדו בנאמנותו של דוד ולא שיתפו אותו במלחמה נגד ישראל. שאול נחל מפלה קשה, ונהרג בקרב.

5. המאבק על המלוכה

שר הצבא של שאול, אבנר, המליך את אשבעל בן שאול במקום אביו. הוא ישב במחניים בעבר הירדן. אבל שבט יהודה המליך על עצמו את דוד בחברון. בין דוד ואשבעל נפתחה מלחמה. אשבעל היה מלך חלש, שכל כוחו נבע מתמיכת אבנר בו. לאחר שהסתכסך איתו, החליט אבנר לעבור לצידו של דוד ולשכנע את שבטי ישראל להמליך את דוד עליהם, אך הוא נרצח בחברון. רק כעבור שבע שנים של עימות בין יהודה ושאר השבטים, הומלך דוד על כל ישראל.

6. ירושלים בירת הממלכה. הכנעת הפלישתים

עיר היבסי היוותה מובלעת זרה בין יהודה מדרום ובין בנימין ושאר השבטים מצפון. דוד כבש את יבוס ועשה אותה לבירת ממלכתו: בהיותה יושבת בין שני האזורים היריבים, ובלי זיקה לשבט מיוחד, היא היתה סמל הממלכה המאוחדת.

הפלישתים ראו באיחוד ממלכת ישראל ובכיבוש ירושלים איום עליהם, והם פלשו לעבר הבירה החדשה. דוד הכניע אותם בשני קרבות חשובים, בעמק רפאים ובגבעון. כוחם של הפלישתים נשבר, ומאז לא היוו גורם חשוב באזור. דוד הצליח בכך להסיר לתמיד את הסכנה העיקרית לקיום מדינה ישראלית עצמאית.

אחר כך הביא דוד אל ירושלים את ארון הברית, שנשאר בקרית יערים מאז הוחזר משבי הפלישתים לאחר מפלת אבן העזר. הבאת הארון לאוהל שהוכן לו בעיר דוד נעשתה בפאר גדול, בנוכחות רבים מן העם, בשמחה גדולה ובמשתה לכול. מאז ועד היום היתה ירושלים עיר הקודש, בירתה הניצחית של ישראל.

7. דוד מקים אימפריה

לאחר נצחון דוד על הפלישתים, היתה פלשת ממלכה כנועה לישראל. דוד לקח מהם את איזור השרון ואת עמק יזרעאל. בכך השלים את כיבוש ארץ ישראל.

כדי להגן על שבטי עבר הירדן שהיו מאוימים על ידי מואב ועמון, כבש דוד את מואב ושבר את כוחם הצבאי על ידי הריגת שני שלישים מחייליהם. הוא גם נלחם בבני עמון אשר קראו לעזרתם את *קִדְדָעֶזֶר*, שמלך על שבטים ארמים בארם נהרים. יואב שר הצבא ניצח את הארמים ואת העמונים בקרב נועז והבטיח את שליטת דוד על הארמים עד מעבר לנהר פרת. הוא שם אותם ואת עמון ומואב למס.

גם נגד אדום ערך דוד מלחמה אכזרית, והרג כל זכר מהם. בכל הארצות הכבושות העמיד נציבים כדי למשול בהן. על ידי כיבושיו השתלט דוד על אוצרות נחושת וברזל, ועל דרך השיירות שבעבר הירדן, הנקראת דרך המלך.

ממלכות קטנות ביקשו לכרות ברית ידידות עם דוד. חשובה במיוחד היתה הברית עם עיר הנמל צור, שהייתה עוסקת במסחר עם עמים שונים בחופי הים התיכון, ויכלה לספק לממלכה הצעירה ידע באומנות

הבנייה ועצי ארזים הגדלים בהר הלבנון.

8. הקמת ממשל מלכותי

הצבא היה מחולק לצבא עממי של מילואים, תחת פיקודו של יואב, ולצבא קבע. היחידות המובחרות היו שלושים הגיבורים וחיל שכירים זרים הנאמנים למלך אישית.

ענייני הממשל האזרחי נוהלו על ידי הסופר והמזכיר. שנים עשר מחוזות סיפקו מס עובד. הממלכות הכבושות נוהלו על ידי נציבים. האחוזות המלכותיות נוהלו על ידי פקידים מיוחדים. מן הלויים שימשו כפקידים ופיקחו על ענייני המשפט.

9. החולשה הפנימית של השלטון

לא היה קל להפוך איגוד שבטים עצמאיים למדינה מסודרת בעלת שלטון מרכזי. לבני ישראל היתה נפש קנאית לעצמאותם. היו להם מסורות דתיות המנוגדות לשלטון מלכותי. ובנוסף, היריבות בין כמה שבטים וזכר מלחמות האחים שבעבר טרם נשכחו. השלטון המלכותי הגביל את העצמאות המקומית, גייס בכפייה את הגברים לתקופות ארוכות לצבא ולמס עובד ופגע בכך בפרנסה המשפחתית. אחרי שהוסרה הסכנה הבטחונית, התגעגעו רבים לתקופת השופטים, שבה "איש הישר בעיניו יעשה".

רקע זה איפשר את פרוץ מרד אבשלום ומרד שבע בן נְבִיִּי, שבהם השתתפו רבים מן הממורמרים על השלטון החדש. דוד הצליח בסופו של דבר לגבור על המורדים ולחזור למלוכה, אך הלכי הרוח הבדלניים המשיכו להתקיים בקרב העם וההנהגה השבטית המסורתית.

10. גדולת מלכות דוד

למרות זאת, השאירה תקופתו של דוד רושם עז על כל הדורות הבאים. ישראל הפכה בה מעם משועבד לפלישתים לעם השולט באימפריה מזהירה, בהנהגת איש רוח אציל מידות, אשר נשאר לדורות הדוגמה של המלך האידיאלי.

10. שלמה המלך

(המאה ה-10 לפנה"ס)

1. המלכת שלמה

בהיותו זקן, המליך דוד את בנו שלמה, ושיתף אותו במלכות. אחרי מות דוד, שלמה ביסס את שלטונו בממלכה והתפטר מן המתנגדים לו. אחרי שהחזיק במלוכה, עלה שלמה לגבעון, הקריב קורבנות על המזבח של המשכן, וביקש מה' שיתן לו חכמה. הוא הנהיג את המדינה בצדק ובמשפט והתפרסם בחכמתו הרבה. בימיו צורפו למועצה של המלך זקנים המייצגים את העם.

2. ההכנות לבניית בית המקדש

שלמה ירש את הממלכה הרחבה של דוד אביו ולא היה צריך להילחם נגד אויביו. הוא התפנה להגשים את התוכנית של דוד לבנות בית קבוע לה' בירושלים הבירה. לשם כך הוא חידש את ברית הידידות עם חירם מלך צור וסיכם איתו עיסקה לפיה יספק חירם את עצי הארזים והברושים הנחוצים לבניין, ויוביל אותם בים עד לנמל יפו. גם היה עליו לשלוח לשלמה מהנדסים ופועלים מומחים בחציבת אבנים, באדריכלות, ובחרושת הנחושת. בתמורה התחייב שלמה לספק לחירם תוצרת חקלאית, חיטה ושעורה, שמן זית ויין.

בימי קדם, בניית בניינים גדולים דרשה הרבה ידיים עובדות. שלמה גייס כוח עבודה על ידי מס עובד: כל איש בישראל היה חייב לעבוד בשביל המלך כמה חודשים כל שנה. גם מן הכנענים שנשארו בארץ לקח שלמה מס עובד.

3. בית המקדש

בית המקדש היה בניין גדול ומפואר מאוד, בנוי מחומרים יקרים המעובדים באומנות. הבית כלל דביר, בו הונח ארון הברית תחת כנפי כרובי זהב גדולים, היכל, בו סידרו מנורות, שולחנות ומזבח הקטורת, ואולם בכניסה. בחוץ, משני צידי פתח האולם עמדו שני עמודי נחושת, ומזבח העולה. לצידו היה היס, מיכל מים עגול עשוי נחושת, מונח על

דמויות שורים. מסביב למקדש ניבנו חצרות, ובנייני בית המלך והשרים. כשהושלמה המלאכה, נערכה חנוכת הבית בשמחה גדולה, בנוכחות הזקנים וקהל עצום מכל שבטי ישראל. המלך שלמה נאם נאום גדול, בו הודה לה' והכריז על בית המקדש כבית תפילה לכל העמים. ארון הברית הוכנס לדביר וה' אלוהי ישראל שכן בירושלים.

4. חברה וכלכלה

ירושלים גדלה. מסביב לבית המקדש ולבית המלך ניבנתה קרייה מלכותית, ובה השרים ופקידים רבים שניהלו את ענייני הממלכה. רבים מהם היו כהנים ולויים.

השלום ועוצמת הממלכה איפשרו לשלמה לפתח מסחר בינלאומי. הממלכה שכנה בין הים התיכון ובין ים סוף, כך ששלמה יכול היה לקשור קשרי מסחר עם אופיר, השוכנת בחוף המזרחי של אפריקה. הוא השתמש בצי אוניות ובמלחים של צור, שהפליגו לאופיר מן הנמל עֲצִיּוֹן נְבֻךְ (אילת של היום). מאופיר הובא זהב, שנהב, אבנים יקרות, חיות בר נדירות. שלמה גם סחר בסוסים ובמרכבות עם ארץ החתים ומצרים, והביא רווחים גדולים לאוצר.

בעושר שצבר בנה שלמה מבצרים לצבא וערי מסכנות (מחסני נשק ומזון). מרכבות הוצבו בערי רכב, כמו מגידו וחצור. בנו חומות לערים ובנייני פאר ברחבי הממלכה.

הסוחרים הפיצו את שמו של המלך שלמה והוא נודע לתהילה עד לארצות רחוקות. מלכת שֶׁבַּא, ממלכה בתימן המייצרת בשמים יקרים, באה לביקור ממלכתי לירושלים.

5. סוף מלכות שלמה: בעיות פנים

המס העובד, שבני ישראל היו חייבים לספק למלך לכל העבודות הצבוריות היה פוגע במשק המשפחתי המבוסס על עיבוד הנחלה. היו מרידות. יְרָבָעַם בֶּן נִבְט עמד בראשן ונתמך על ידי נביא משילה, אֶחֱיקָה, אשר נאלץ אחרי דיכוי המרד להימלט למצרים.

בירושלים, הנשים הנכריות הרבות של שלמה הקימו מקדשים לאלילים שלהן, והנביאים גינו את שלמה על חטאיו.

6. סוף מלכות שלמה: המדינות השכנות

במצרים, פרעה *שֵׁשֶׁק* ייסד שושלת חדשה, והידידות עם ממלכת שלמה נפסקה. *שֵׁשֶׁק* נתן מקלט מדיני למורדים נגד שלמה. בסוריה, השבטים הארמים פרקו את עול ישראל מעליהם וייסדו ממלכה ארמית בדמשק. הממלכה הארמית חלשה על דרך הים, ושלמה כבר לא שלט על דרך מסחרית עיקרית זו. בדרום, גם אדום מרדה בשלטון הישראלי.

7. מות שלמה ופילוג המלוכה

במצב זה של ירידה מדינית מת שלמה המלך, אשר הביא את מלכות ישראל לשיא של גדולה שטרם הושג שוב בתולדות ישראל. אחרי מות שלמה, בא בנו רחבעם לשכם, כדי ששבטי הצפון ימליכו אותו. הם התנו את המלכתו בביטול המס העובד. כשרחבעם, שהושפע על ידי חבריו הצעירים שגדלו בחצר המלך, דחה את בקשתם, התפלגו שבטי הצפון ממלכות בית דוד וישמו עליהם את *ירבעם בן נבט* למלך. רחבעם המשיך למלוך על יהודה ובנימין בלבד. מובן מאליו שפילוג המלוכה החליש עוד יותר את כוחה.

11. שתי הממלכות המתנגשות

(סוף המאה ה-10 לפנה"ס)

1. שתי ממלכות

רחבעם מלך רק על שטח יהודה ובנימין, וירבעם מלך על שאר ישראל. רחבעם ניסה להחזיר את שבטי הצפון אל משמעתו, אבל נביא הזהירו שרצון ה' הוא שהממלכה תהיה מפולגת.

הממלכה הדרומית נקראה יהודה, והממלכה הצפונית ישראל. ירבעם מלך ישראל חשש מן האפשרות שהעם ילכו להקריב קורבנות בבית המקדש אשר בירושלים, וירצו להתאחד מחדש עם מלכות יהודה. על כן בנה שני מקדשים אחרים, בבית אל בדרום ובדן בצפון. הוא העמיד בהם עגלי זהב, וקבע חג חדש בחודש השמיני, בניגוד למצוות התורה. כך הרחיק ירבעם את עם ישראל מירושלים ומבית דוד. בני ממלכת ישראל הקריבו את זבחים על במות משפחתיות או ציבוריות, שבהן שימשו כהנים שלא היו מזרע אהרון.

2. החלשת כוחו של עם ישראל כתוצאה מן הפילוג. מסע שישק

הנביאים ניבאו רעות לירבעם על שהחטיא את ישראל, אבל הוא לא שמע להם. פילוג המלוכה החליש מאוד את הממלכה. ארבע שנים אחר הפילוג, שישק מלך מצרים פשט על הארץ עם צבאו ושדד אותה. הוא כבש והחריב רבות מערי המבצר של יהודה וישראל. כדי שלא ילכוד גם את ירושלים, נתן לו רחבעם מלך יהודה את אוצרות בית ה' היקרים. מסע שישק השאיר את שתי הממלכות חלשות וחשופות לאויבים מבחוץ.

3. המלחמה בין שתי הממלכות

ביהודה שושלת בית דוד המשיכה למלוך ברציפות. בימי אֶבְיָם בנו של רחבעם התחזקה יהודה והוא כבש את בית אל ודרום הר אפרים. במלכות ישראל היתה הפיכה שהביאה לשלטון את בַעְשָׁא. הוא חיזק את ישראל, כבש בחזרה את דרום אפרים ואיים על ירושלים.

אסא מלך יהודה קרא לארמים מדמשק, והם תקפו את ישראל מן הצפון. הם פלשו לגליל עד הכינרת והתפשטו בגולן. הכישלונות הצבאיים גרמו למרידות ולרציחות, ובסוף המהומות עלה עמרי לשלטון.

יהודה סבלה מפלישת זרם הכושי בתמיכת המצרים מדרום, אך אסא הצליח להודפו וליישב את צפון הנגב.

רבים מן העם היו עובדים לבעל, אבל אחרים היו נאמנים לה' ושמעו את דבר הנביאים. אסא, שאימו הנהיגה בתחילת מלכותו את המדינה, העביר אותה מלהיות גבירה. הוא החזיר את עבודת ה' לטהרתה וביטל את ההשפעה האלילית שבאה בעקבות קשרי המסחר עם צור. במעמד חגיגי חידש אסא את הברית בין העם ובין ה'.

12. הממלכה המפולגת. בית עמרי

(המאה ה-9 לפנה"ס)

1. עמרי מלך ישראל עושה שלום עם מלכות יהודה

הארמים התחזקו והיוו סכנה מתמדת לישראל וליהודה הנחלשות בגלל המלחמות ביניהם.

במלכות ישראל קם מלך חדש, עֲמֶרִי, שהיה שר צבא מנוסה. כדי לחזק את ממלכתו, הוא פתח במדיניות חדשה.

הוא עשה שלום עם יהודה. הוא כרת ברית עם הצידונים ובנו אֶתְמָאֵב נשא לאישה בת מלך צידון, אֵיזָבֵל.

בימי אחאב ניצחו ישראל את ארם. הממלכה התחזקה מאוד והרחיבה את שטחה. גם אדום היתה שוב תחת שלטון ישראל. ניבנו ערים, ערי מבצר וערי רכב.

הבירה החדשה שבנה עמרי, שוֹמְרוֹן, היתה לעיר מפוארת, שהיו בה ארמונות ושווקים מרשימים.

2. ההשפעה התרבותית של הצידונים

המלכה איזבל, למרות הצטרפותה למלכות ישראל, המשיכה לנהוג לפי הדת הכנענית: היא עבדה לבעל ולכל אלילי צידון, והביאה לשומרון כהנים לעבודה זרה, נביאי הבעל. היא רצחה את נביאי ה' ורדפה את הנאמנים לעבודת ה'. רבים מבני ישראל עבדו את הבעל, והקריבו לו זבחים בבמות בכל מקום. נביאי הבעל קיימו פולחן של הוללות וגילוי עריות.

גם המשטר נעשה מושחת: היו עיוותים במשפט, שוחד ועדות שקר. מלכות ישראל כמעט הפכה לממלכה אלילית, כשאר הממלכות הסובבים אותה.

3. אליהו הנביא

אדם אחד עמד בפרץ וחיזק את האמונה בה', אליהו הנביא. הוא ניבא שתבוא על הארץ בצורת ממושכת, כעונש על כך שבני ישראל עזבו את ה'. הוא אסף בהר הכרמל את הקהל ואת המלך וערך בפניהם מבחן בינו ובין נביאי הבעל: קורבן מי יתקבל וירד עליו אש מן השמיים?

למראה הנס הגדול חזרו העם אל האמונה באלוהי ישראל ואמרו :
"ה' הוא האלוהים!"

אליהו עמד באומץ מול המלך והוכיח אותו על עיוות הדין. כשהמלכה
איזבל גזרה להרגו, הוא ברח עד להר חורב. במהלך חייו, הוא חולל נסים
רבים וחיזק את רוח נאמני ה'. תלמידו הגדול היה הנביא אלישע.

4. יהושפט מלך יהודה

באותה התקופה, *יְהוֹשָׁפָט* היה מלך יהודה. הוא היה מלך צדיק ושמע
בקול הנביאים.

יהושפט היה בעל בריתו של אחאב במלחמות נגד הארמים. הוא
הרחיב את שלטונו בנגב ועל פלשת. הוא חיזק את בתי המשפט ודאג
שיעשו דין צדק בממלכה.

יְהוֹרָם בן אחאב ויהושפט ערכו מלחמה נגד *מִישָׁע* מלך מואב שמרד
נגד ישראל, אבל לא הצליחו לכבוש את בירת מואב.
מִישָׁע חקק באבן מצבת ניצחון שנתגלתה בעבר הירדן.

13. בית יהוא

(המחצית הראשונה של המאה ה-8 לפנה"ס)

1. המצב הרוחני והמדיני החמור בשתי הממלכות

ביהודה, התחתן בנו של יהושפט עם עֶתְלִיָּה, בת אחאב ואיזבל, שהיתה עובדת את הבעל כמו אימה. כוחה של מלכות יהודה נחלש. בישראל, יורם בן אחאב המשיך בדרכי אביו, ופולחן הבעל הלך והתפשט.

גדודי ארם היו רגילים לפלוש אל תוך שטח ישראל ולשדוד את הערים ואת הכפרים. כתוצאה מכך היו מלחמות חוזרות בין ישראל וארם. הארמים גברו עד שעשו מצור על שומרון בירת ממלכת ישראל. העם סבל מן העוני ומחוסר הביטחון.

2. הנביא אלישע

יראי ה' היו מתחזקים מדברי הנביאים. תלמידו של אליהו הנביא, אלישע, הירבה לעשות מופתים והיה נערץ מאוד על העם. הוא הראה להם שישועת ה' יכולה לבוא גם במצבים קשים ביותר, כמו במצור שומרון.

הזקנים ישבו לפניו ושמעו את דבריו. תלמידיו, בני הנביאים, התלוו אל אלישע ובנו להם סוכות ליד הירדן.

3. מהפכת יהוא

אלישע שלח אחד מבני הנביאים למשוח למלך את יהוא, שהיה אחד משרי הצבא. במצוות הנביא, יהוא חולל הפיכה נגד בית אחאב. יהוא בא ליזרעאל והרג שם את המלך ואת אמו איזבל. הוא כינס את עובדי הבעל במקדש הבעל ושרף בו את כולם. הוא הרג את כל בני אחאב ואת אנשי חצרו. הוא הרג גם את כל כהני הבעל וניתץ את המזבחות לעבודת אלילים. בכך טיהר את ישראל מעבודת הבעל. גם מלך יהודה, שהיה בביקור בישראל, נהרג במהפכת יהוא.

4. יחסי חוץ

הברית בין ישראל לצידונים נפסקה. כתוצאה מכך, מצאה ישראל את עצמה מבודדת.

בתקופה זו החלה אשור לגדול ולהשתלט על ממלכות האיזור. הארמים וגם ישראל חוייבו לשלם מס למלך אשור *שֶׁלְמִנְאָסָר*. אחר כך התחזקו הארמים וכבשו שטחים רחבים מישראל. אף בימי *יהואחז* בן *יהוא* ישראל השתעבדה יותר ויותר לארמים.

5. שלטון עתליה ביהודה והמרד נגדה

בזמן שהתחוללה מהפכת יהוא בממלכת ישראל, השתלטה *עֵתְלִיָּה* בת איזבל על ממלכת יהודה. היא רצחה את כל בני המלך, ובנתה מקדש לבעל בירושלים. המקדש לה' נעזב, והעם הוכרח לעבוד את הבעל. אבל *יהוידע*, הכהן הגדול, גידל בסתר את *יואש*, בן קטן של המלך שניצול מן הטבח. כשיואש היה בן שבע, הוא הומלך במקדש, *יהוידע* קרא למרד *ועתליה* נהרגה.

כל עם יהודה נאסף אל בית המקדש והברית בין ה' והעם והמלך חודשה. הוחלט על תיקון בדק הבית, וכל העם תרם כסף להוצאות הבנייה. שוב עמד בית המקדש בתפארתו.

5. החלשות יהודה

ארם פלשה גם ליהודה ו*יואש* נאלץ לשלם כופר גדול למלך ארם כדי שלא יכבוש את ירושלים.

אמציה בן *יואש* כבש את אדום, אבל היתה שוב מלחמה בין יהודה וישראל, ישראל ניצחה ומלך ישראל, כדי להשפיל את יהודה, פרץ *פְּרָצָה* בחומות ירושלים.

14. ירבעם השני וסוף ממלכת ישראל

(המחצית השנייה של המאה ה-8 לפנה"ס)

1. גדולת ממלכת ישראל בימי ירבעם השני

אָרַם, לאחר שנוצחה על ידי אשור, הפסיקה לשלוט על ישראל ויהודה. היתה זו תקופת שלווה ורווחה לישראל, בימי מלכות ירבעם השני הארוכים. הוא שיחרר את השטחים שנכבשו מקודם על ידי הארמים, והרחיב את גבול ישראל בגלעד ובלבנון עד לְבֹאֵא חֶמֶת. ירבעם בנה בנייני פאר בשומרון ובמגידו, והמסחר הביין-לאומי, אשר עבר שוב דרך ארץ ישראל כמו בימי שלמה, העשיר את הממלכה.

2. "שיכורי אפרים"

העושר של המלכות לא שיפר את מצב המוני העם. רק השרים ועבדי המלך התעשרו והגדילו את אחוזותיהם. ככל שנעשו יותר עשירים, ניצלו ועשקו יותר את דלת העם. העשירים ערכו מסיבות, אכלו והשתכרו. הנביא עמוס והנביא הושע הוכיחו אותם על העוול, על החמס, על רמיסת הצדק. הם לימדו את ישראל כי ה' דורש צדק יותר מקרבנות.

3. התחזקות ממלכת יהודה

ביהודה מלך עוזיהו. הוא הרחיב את גבולות יהודה עד ים סוף ובנה את אֵילֹת. הוא פתח את מסחר המעבר עם צור, והרחיב את היישוב החקלאי על ידי חציבת בורות מים במדבר. עוזיהו גם חיזק את חומות ירושלים ובנה מגדלים ובהם מכוונות להגנה מפני מצור. בסוף ימיו הוא חלה בצרעת וישב בבידוד עד מותו.

4. הדרדרות ממלכת ישראל וסופה

אחרי מות ירבעם, היו בישראל הפיכות ורציחות של מלכים זו אחר זו. שוב נלחמה ישראל ביהודה. כדי להתגונן, מלך יהודה קרא לאשורים להתקיף את הארמים שהיו בני בריתם של ישראל. האשורים כבשו את דמשק ושיעבדו את ישראל. ישראל מרדה באשור והאשורים כבשו את ישראל, שמו מצור על שומרון והחריבו אותה.

5. גלות עשרת השבטים והבאת הכותים לארץ

מלך אשור סַרְגִּיזִן הגלה למזרח עשרות אלפי אנשים, מן החשובים שבממלכה.

הוא הביא במקומם נכרים, מִפְּתָא וממקומות רחוקים אחרים. זאת היתה גלות עשרת השבטים.

אבל רוב העם נשאר בארץ ישראל, ורבים נמלטו אל ממלכת יהודה. כדי לקבל את הפליטים מממלכת ישראל, הורחבה ירושלים וניבנתה חומה חדשה, שאפשר לראות חלק ממנה עד היום.

חרבן שומרון היה אסון לעם ישראל, שנביאי ישראל חזו מראש. הנשארים משבטי הצפון ותושבי מלכות יהודה הבינו שהם חייבים להיות נאמנים לה'.

15. חזקיהו

(סוף המאה ה-8 לפנה"ס)

1. חזקיהו המלך

אחרי חרבן שומרון, נשארה ממלכת יהודה לבדה. חזקיהו מלך יהודה היה מלך צדיק, וישעיה הנביא היה יועצו. חזקיהו טיהר את יהודה מעבודת אלילים וטיהר את עבודת ה' במקדש ממנהגים פסולים. הוא הרחיב את ירושלים כדי שתוכל לקלוט את הפליטים משבטי הצפון שנמלטו אל ממלכת יהודה אחרי חורבן שומרון. הוא התכונן למרוד באשור, חיזק מצודות וערי מבצר, ובירושלים חפר נקבה להביא את מי מעין הגיחון אל תוך החומות, אל בריכת השילוח, כדי שלא יחסרו מים לתושבי העיר בעת מצור.

2. המצור על ירושלים

סנחריב מלך אשור פלש אל יהודה, כבש והחריב את מבצריה, ושם מצור על ירושלים. שר צבאו רבשקה קרא לתושבי ירושלים להיכנע ולמסור את העיר לאשורים. הוא הבטיח להעביר אותם לארץ טובה אחרת. רבשקה התפאר שמלך אשור ניצח את כל הארצות, וטען שה' אלוהי ישראל לא יכול להושיע אותם. אבל חזקיהו התפלל אל ה' בבית המקדש, וישעיה גילה לו שתפילתו התקבלה. באותו לילה היתה מגיפה במחנה אשור שהפילה רבים, וסנחריב נקרא לחזור בחיפזון לארצו. כל יושבי ירושלים התחזקו באמונתם בה'.

3. ישעיה הנביא

ישעיה היה נביא גדול ונבואותיו נכתבו בספר. הוא הוכיח את אנשי יהודה על פשעיהם, ועל שאינם הולכים בדרכי ה' לעשות צדקה ומשפט. הוא אמר שבגלל רמיסת הצדק, ה' אינו מקבל ברצון את הקורבנות שהם מקריבים.

ישעיה גם ניבא שיבוא זמן שבו מלך צדיק ימלוך על כל ישראל וכל

העולם יכירו את ה' וילכו בדרכיו: לא יהיו עוד מלחמות וכל העולם יחיה בשלום ובשמחה. זהו חזון השלום לאחרית הימים. אבל הוא גם ניבא על גזרות שיבואו בעתיד: הוא אמר לחזקיהו שכל אוצרותיו יילקחו שלל לבבל, ושיילקחו מבניו בשבי.

4. שבטי הצפון

השטח של מלכות ישראל נעשה מחוז של האימפריה האשורית, ובני ישראל שחיו שם שילמו מיסים כבדים למושל האשורי. בני ישראל שהוגלו יושבו במחוזות רחוקים במזרח, מנותקים ממולדתם. במרוצת הזמן הם התבוללו ועקבותיהם אבדו – אלו עשרת השבטים האבודים.

הזרים שיושבו בשומרון קיבלו על עצמם כמה מנהגים ישראלים. ביהודה, למרות שחלפה סכנת כיבוש ירושלים, חיו בעוני תחת עול אשור אחרי שצבא אשור החריב את הארץ כליל וגבה מיסים כבדים.

16. מנשה, יאשיהו

(המאה ה-7 לפנה"ס)

1. חטאות מנשה

מנשה, בנו של חזקיהו, מלך אחריו על יהודה במשך יותר מחמישים שנה. אבל מנשה היה שונה מאוד מאביו הצדיק וירא ה'. הוא ביטל את כל התיקונים שתיקן חזקיהו. הוא בנה במות, הקים מזבחות לבעל ולכל אלילי כנען ואשור. אפילו בחצרות בית המקדש הוא בנה מזבחות לאלילים, והכניס למקדש פסל אשרה. מנשה עשה את כל התועבות של עובדי עבודה זרה ואפילו העביר את בנו באש למולך. בעקבותיו חטאו בני ישראל ועבדו לכוכבים ולאלילים. גם בתחום החברתי המצב היה רע: היו רציחות רבות, הרוצחים לא ענשו, ואפילו המלך היה מְצַנֵּה לרצוח את מי שלא מצא חן בעיניו. האשורים היו אז בשיא כוחם: הם אפילו הצליחו לכבוש את מצרים. מנשה נכנע להם, שילם מס והשתתף איתם במלחמותיהם. הנביאים ניבאו רעות על יהודה והודיעו שיירושלים תחרב כמו שומרון. מי שישאר חי אחרי המלחמות והחורבן יהיה נבזה ונתון ביד האויב.

2. גילוי ספר התורה בימי יאשיהו

הבן של מנשה, אמון, נרצח זמן קצר אחרי שהומלך, ובנו יאשיהו מלך אחריו. יאשיהו הלך בדרך ה', וציווה לתקן בדק בית המקדש. במהלך העבודות, מצאו הכהנים במקדש ספר תורה וקראו אותו לפני המלך. המלך שמע את התוכחה שבספר דברים והבין שבגלל כל החטאים שעשו ישראל ובגלל עבודת האלילים שלהם, הם התחייבו בעונש חמור ונגזרת עליהם גלות. יאשיהו שלח לשאול את הנביאה חולדה, שניבאה לו שבגלל שנכנע לפני ה', הגזירה לא תתקיים בימיו.

3. הטיהור והתיקון

אז אסף יאשיהו את כל העם לירושלים וחדש את הברית בין העם ובין ה' לשמור את כל הכתוב בספר התורה. הוא ציווה להוציא מן המקדש את כל הפסלים והמזבחות ולהשמיד אותם. גם בכל ארץ

ישראל שבר ונתץ את המזבחות לעבודה זרה, וגם את הבמות שעליהן היו מקריבים זבחים לה', כי כתוב בתורה שרק במקום שבחר בו ה', שהוא המקדש בירושלים, מותר להקריב קורבנות. כדי שלא יוכלו להשתמש בהם שוב, הוא טימא את כל המקומות האלה בעצמות אדם. הוא ביטל את עגלי הזהב בבית אל ובדן, ושרף שם את הכהנים שלהם.

אחרי הטיהור, יאשְׁיָהוּ שלח לויים בכל ישראל ללמד את התורה. הוא קרא לכולם לעשות פסח בירושלים, והיה חג גדול כמו שלא היה מאז יציאת מצרים.

בימיו נחלשה אשור ויאשְׁיָהוּ הצליח להשתלט על כל ארץ ישראל. אבל כשפרעה נָכַז מלך מצרים ביקש לעבור בארץ כדי להילחם באשור, יאשְׁיָהוּ סרב. פרעה נלחם בו ויאשְׁיָהוּ נוצח ונפל בקרב במגידו.

17. סוף מלכות יהודה וחרבן הבית הראשון

(ראשית המאה ה-6 לפנה"ס)

1. השעבוד למצרים ולבבל בימי יהויקים. גלות יהויכין

עם מפלת יאשיהו במגידו בא הסוף לעצמאות ממלכת יהודה. פרעה הטיל מס על יהודה ומינה מלך חדש, יהויקים. הבבלים, אשר בינתיים ניצחו את אשור וירשו את האימפריה האשורית, כבשו את סוריה ואת ארץ ישראל. כך עברה יהודה משלטון מצרי לשלטון בבלי. היא העלתה מס לבבל. לאחר כמה שנים, ניסה יהויקים למרוד בבבל בעזרת מצרים. אבל נוכדנאצר מלך בבל שם מצור על ירושלים וכבש אותה. כדי למנוע התמרדות נוספת של יהודה, הוא הגלה לבבל את המלך יהויכין, בנו הצעיר של יהויקים שמת כמה חודשים לפני-כן. אתו הוגלו השרים, הלוחמים, כל בעלי המלאכה שידעו לייצר נשק, והאנשים החשובים והמלומדים. בין הגולים היו יחזקאל הנביא והנער דניאל. גלות יהויכין היתה כעשר שנים לפני החורבן.

2. צדקיהו

נוכדנאצר העמיד מלך אחר על יהודה, צדקיהו, והשביע אותו לא למרוד נגדו. בכל אותה תקופה הזהיר הנביא ירמיהו על סכנת החורבן. הוא אמר שהפיתרון היחיד למנוע את החורבן הוא לקבל את עול בבל, ולחזור בתשובה מן החטאים הרבים שחטאו באותו הזמן ובזמנים הקודמים, בעבודת אלילים, ברציחות, בחיי הוללות ובגילוי ערות. אבל המלך והשרים המשיכו באורח חייהם המושחת ולא שמעו בקול הנביא. הם הכינו מרד נגד בבל, בתקווה שמצרים תעזור להם. הם כלאו את ירמיהו הנביא בבית הסוהר, מרדו בבבל, ולא שילמו את המס.

3. קהילת הגולים בבבל. יחזקאל הנביא

בימי צדקיהו חיתה בבבל קהילת הגולים. יחזקאל ניבא שם על החורבן וליווה את נבואותיו במעשים סמליים. הוא זירז את הגולים

לחזור בתשובה מן העוונות שבגללם באו כל האסונות על העם. *יחזקאל* חזה איך כבוד ה' השוכן במקדש עומד להסתלק ממנו מרוב הטומאה האלילית שבו, ואיך תהיה העיר מופקרת למשחית.

4. המצור והחורבן

נבוכדנאצר הגיב מהר למרד של צדקיהו: הוא בא עם צבאו אל יהודה וצר על ירושלים. תושבי העיר הנצורה סבלו מרעב וממגפת דבר, ורבים מתו בייסורים קשים.

כשנפרצה החומה, נכנסו הבבלים אל תוך העיר, ערכו טבח בתושבים, ושרפו את המקדש. הם הובילו לבבל, קשורים בחבלים, כמעט את כל העם והשאירו רק מספר קטן של איכרים פשוטים, תחת הנהגת מושל יהודי, *גְּדַלְיָהּ*.

אך *גְּדַלְיָהּ* נרצח על ידי קנאים, ושארית הפלטה, מחשש לתגובת הבבלים, גלו למצרים ולקחו אתם את *ירמיהו*.

הארץ היתה ריקה ושוממה. העמים השכנים, עמוון, אדום ואחרים שהשתתפו בחורבן עם הבבלים, התיישבו בחלקים של יהודה, שהפכה לפחוה בבלית.

זה היה סוף העצמאות של עם ישראל.

5. סבל הגולים

שארית עם יהודה הוגלו אל בבל הרחוקה. הם היו רעבים, אבלים על החורבן ועל מות קרוביהם היקרים, מיואשים לראות את מלכות יהודה נמחקת מעל פני האדמה. הבבלים השובים היו לועגים להם ומבזים אותם, מתלוצצים על ה' אלוהיהם שלא הושיע אותם.

בתחילת היותם על אדמת נכר בבבל, חיו בתנאים קשים ובעוני. הבבלים היו מבקשים בלעג מן הלויים לשיר לפנייהם מן השירים היפים שהיו משמיעים בבית המקדש בזמן הקרבת הקורבנות. הם היו מסרבים ובוכים, בזכרם את ירושלים העיר הקדושה שנחרבה, את בית המקדש והקדושה שהייתה שורה בו ועכשיו איננה.

18. גלות בבל – שיבת ציון

(המאה ה-6 לפנה"ס)

1. השפעת הנביאים

מתוך הייסורים של הגלות והגעגועים לארץ ישראל ולירושלים, הקשיבו בני ישראל לתוכחת הנביאים על חטאות העבר ועזבו כל עבודת אלילים.

יחזקאל לימד אותם על התשובה ועל האחריות המוסרית של האדם. הוא עודד אותם וניבא להם על השלבים השונים של הגאולה. החזון על העצמות היבשות הקמות לתחייה ברוח ה', הוא משל על גאולת עם ישראל וחזרתם להיות עם חי בארצו, מאוחד ושומע בקול ה'. יחזקאל גם תיאר את המקדש העתיד להיבנות, כפי שראה אותו בחזון.

2. החיים בגלות

בינתיים, בנכר, ללא מקדש, היו מתאספים בבתים ומתפללים לה' כמה פעמים ביום, חוגגים את המועדים, ומתאבלים וצמים בימים שהזכירו את החורבן. הבתים שבהם נפגשו היו בתי הכנסת הראשונים. הזקנים היו קוראים בתורה ומלמדים את העם להקפיד לקיים מצוות מעשיות, לשמור את השבת ולהיזהר מטומאה.

חלק מן הגולים, מתוך שהתייאשו מן הגאולה, רצו להתבולל, לעזוב את מסורת עם ישראל ולהפוך לבבלים. הנביא הוכיח אותם ואמר שה' לא יתן להם אפשרות להיטמע בגויים.

יש מן היהודים שהגיעו למישרות רמות במלכות בבל, כמו דניאל וחבריו, שהיו יועצים של המלך. במשך הזמן, הגולים התיישבו בבבל, קנו בתים ושדות, ועסקו בחקלאות. כמה מהם גם עסקו במסחר בין-לאומי והתעשרו, וחייהם בגולה נעשו נסבלים ואפילו נוחים.

היהודים היו מרוכזים באיזור קרוב לעיר בבל ולא מפוזרים בין הגויים. אחרי תקופה מסויימת הוענק למלך יהויכין מעמד מכובד בחצר מלך בבל, והוא וצאצאיו נעשו "ראשי הגולה".

3. הכרזת כורש ושיבת ציון

האימפריה הבבלית נחלשה, ופִּוֹקֶשׁ מלך פרס עשה מלחמה וכבש את בבל. הוא ירש את כל האימפריה ונעשה שליט על בבל, על סוריה ועל ארץ ישראל.

פִּוֹקֶשׁ פִּרְסָם הכרזה בה נתן ליהודים רשות לחזור ליהודה ולבנות את בית המקדש, והוא החזיר להם את כלי בית המקדש שנלקחו שלל לבבל על ידי נבוכדנאצר.

יותר מארבעים אלף יהודים התארגנו בשיירות לעלות לארץ, עשירים ועניים, כהנים, לויים, עבדים. המנהיגים שלהם היו זרובבל, שהיה מזרע דוד, ויהושע הכהן הגדול. הם הלכו בדרך ארוכה וקשה, לאורך הפרת עד לסוריה ומשם ללבנון, עד שהגיעו לירושלים.

4. הניסיון לבנות את בית המקדש

מייד אחרי שהגיעו העולים לירושלים, בנו מזבח והעלו קורבנות כמו שכתוב, והתחילו לבנות את בית המקדש. בארץ חיו אחיהם, יהודים מדלת העם שהושארו על ידי נבוכדנאצר ותפסו אדמות שנעזבו בעת ההגליה. הם לא קיבלו את העולים ברצון. היו בארץ גם מן העמים השכנים, אדומים, עמונים, שומרונים, אשר התפשטו על שטח יהודה בזמן הגלות.

כל אלה הציקו לעולים החדשים בהתקפות אלימות ובהלשנות שקר לשלטון הפְּרָסִי, במיוחד אל הפחה שישב בשומרון. כך הצליחו להפסיק את בניין בית המקדש, ולהפריע להתיישבות היהודים.

19. בניית המקדש השני – מרדכי ואסתר

(סוף המאה ה-6 – המאה ה-5 לפנה"ס)

1. בניית בית המקדש

אחרי מות כַּמְבַּזִּי בנו של כורש שמלך אחרי, עלה לשלטון מלך חדש, דָרְיֹוּשׁ. הנביא חגי עורר את העולים, והזקנים כתבו מכתבים להשיב על טענות הלשנות אויביהם. דריווש נתן רשות לבנות את המקדש, ובשנה הרביעית למלכותו נגמר הבניין, בדיוק שבעים שנה אחרי שנחרב. היתה שמחה גדולה מאוד, אף על פי שהבניין החדש לא היה מפואר כמו הבית הראשון, שכמה זקנים, שראו אותו בילדותם, עוד זכרו את תפארתו.

2. המצב ביהודה

לא היתה יהודה מדינה עצמאית כמו לפני החורבן, עם מלך בראשה. היא היתה חלק מפחוה פֶּרְסִית. המסים היו כבדים: חלק גדול מן התבואה שהיו מצליחים לגדל היה נמסר לשלטון הפרסי. בגלל עוניים התרשלו להפריש את המעשרות, והנביא חגי הוכיח אותם על כך. לירושלים לא היתה חומה, ושוודים היו באים ומתנפלים על התושבים ומסכנים את חייהם.

אמנם נהנו היהודים מאוטונומיה מסויימת: הם יכלו להנהיג את חייהם על פי חוקיהם, תחת ההנהגה של הכהן הגדול. עדיין היחסים עם שכניהם היו מתוחים, והחיים לא היו בטוחים. אבל המקדש ועבודת הקורבנות הקרינו הקרנה רוחנית על יושבי יהודה ועל תפוצות עם ישראל בגולה.

3. הפזורה היהודית באימפריה הפרסית

מאז הכרזת כורש, כל יהודי היה רשאי לחזור לארץ ולהתיישב בה. אילו היו כולם חוזרים, הגלות היתה נגמרת. אבל רובו הגדול של עם ישראל נשאר בבבל, כי חיו שם בנחת, וכאשר שמעו על הקשיים של העולים שחזרו ליהודה, לא התעורר בהם רצון לחזור לארצם. בהדרגה התפזרו גולי יהודה אל מקומות רבים באימפריה הפרסית והתיישבו שם. בכל מקום שהיו יהודים היתה מתארגנת קהילה. היו מתאספים בבית מסוים, בית הכנסת, ומתפללים בו, והיו שולחים מתנות לבית המקדש שבירושלים.

יש מן היהודים שהגיעו לתפקידים חשובים מאוד בחצר המלך, ובני עמים אחרים קינאו בהם ורצו להרע להם.

4. מלכות אחשוורוש והצלת היהודים משמד

דָרָיָוֶשׁ עשה מלחמות אשר הרחיבו עוד את האימפריה הפרסית, שהשתרעה מהודו ועד כוש. בנו של דָרָיָוֶשׁ, אֶחְשֶׁרְזָוֶשׁ, מלך על אימפריה עצומה, היה עשיר מאוד והתפאר בגדולתו. הוא הרבה במשתאות ובהוללות. אחד משריו, שהיה שונא יהודים, התקנא בשר יהודי, מַרְדֵכִי, והחליט להשמיד את כל היהודים אשר באימפריה. במכתבים שנשלחו לכל מקום הוא ציווה להרוג את היהודים ביום שהוא קבע. אחת מנשי אחשוורוש היתה יהודיה, אַסְתֵר המלכה, ובתחבולה הצליחה למנוע את השואה שעמדה להתחולל על עם ישראל.

סיפור הצלת היהודים כתוב במגילת אסתר שקוראים כל שנה ביום פורים כדי לזכור את הנס. אחרי כן היהודים נעשו חשובים במלכות פרס ומַרְדֵכִי היה משנה למלך.

5. עוני וחוסר ביטחון ביהודה

בתקופה הזאת ניסה מלך פרס לכבוש את יוון ולא הצליח. לצורך הכנת המלחמה, הוא הכביד את עול המסים, וגם ביהודה נלקחו בהמות מן האיכרים. היהודים התרוששו בגלל המסים. בנוסף לצרה זו, לא הצליחו למרות כל מאמצייהם לבנות חומה סביב ירושלים שתבטיח את חיי התושבים, כי אויבי היהודים היו כותבים מכתבי שיטנה אל השלטון.

20. תקופת עזרא ונחמיה

(המאה ה-5 לפנה"ס)

1. הדרדרות מצב העם ביהודה

ביהודה לא היה מנהיג. לא היה צדק. היתה מצוקה. רק בעלי זרוע מקורבים לשלטון היו עשירים. העניים לוו כסף כדי לקנות אוכל, וכשלא יכלו להחזיר את החוב, נתנו לעשירים את השדות שלהם ונעשו עוד יותר עניים. אז אפילו מכרו את בניהם לעבדים לא רבים היו היהודים ביהודה, ושכניהם היו עובדי אלילים. יש יהודים שהיו מתחתנים עם נשים מן העמים השכנים. אפילו מבין הכהנים היו שהתחתנו עם הגויים והתערבו בהם. במשפחות המעורבות הילדים דיברו בשפות זרות ונהגו במנהגים של אמותיהם הנכריות.

2. עליית עזרא

אז עלה מבבל חכם גדול, עֶזְרָא הַסּוֹפֵר, עם שיירה של עולים של כשמונת אלפים איש. הוא ידע היטב את תורת משה ואת פירושה, והיה ירא ה'. הוא קיבל ממלך פרס אֶתְחַשְׁתָּא מכתב שנתן לו סמכות למנות שופטים שישפטו את היהודים על פי חוקי התורה, ויהיו רשאים להעניש את העבריינים. עזרא הגיע לירושלים ופעל לגרש את הנשים הנכריות, כדי לשמור על טהרת עם ישראל. אבל הוא הצליח רק באופן חלקי.

3. נחמיה מגיע לירושלים ובונה את החומה

לנכרים ולשומרונים היתה השפעה על החיים בירושלים. הם התנגדו לבניית חומות, וגם הפחה שבשומרון שנא את היהודים. נחמיה היה שר חשוב של מלך פרס, בשושן הבירה. כשהוא שמע על המצב הקשה ביהודה, הוא ביקש מן המלך אֶתְחַשְׁתָּא לשלוח אותו לירושלים לעזור ליהודים. המלך מינה אותו למושל יהודה ונתן לו צבא קטן.

נחמיה עלה לארץ, ותכף החל בבניית חומה שתקיף את ירושלים. העשירים הנכרים לעגו לו ואיימו לרצוח אותו. אבל נחמיה חילק את העבודה בין תושבי העיר, סידר שמירה להגן על העובדים, ועודד אותם לעשות מאמץ עליון. בפחות מחדשיים ניבנתה החומה כולה. הוא העביר

אל ירושלים עשירית מתושבי כל כפר וכפר שביהודה, כך שירושלים שוב נהיתה עיר גדולה, חזקה וחשובה.

4. התיקון החברתי והמוסרי. האמנה

נחמיה נתן דוגמה לאחרים בחיי יושר וצָנֵעַ. הוא דרש מן העשירים להחזיר לעניים את שדותיהם ואת בניהם שלקחו לעבדים בגלל חובותיהם, ולבטל את החובות.

יחד עם עזרא, הוא אסף את כל הקהל מסביבות ירושלים אל תוך העיר כדי לכרות ברית עם ה'. עזרא קרא לפניהם את התורה והסביר אותה, וכולם נשבעו לשמור את כל המצוות ולהיות נאמנים לה' ולתורתו. זה היה מעמד חשוב מאוד: האמנה.

נחמיה הכריח את כולם לשמור את השבת ולהקפיד על הבאת המעשרות לבית המקדש ולחלוקה צודקת לכהנים וללויים.

במעשיהם הצליחו נחמיה ועזרא לעצור את ההדרדרות המוסרית והדתית שאירעה ביהודה כתוצאה מהשפעת הסביבה הנוכרית, וקבעו מחדש את התורה כחוקה הניצחית של עם ישראל.

5. היהודים במצרים

גם במצרים חיו יהודים. חלק מהם היו חיילים של הצבא הפרסי. הם חיו עם משפחותיהם בגבול כוש (סודן של היום). היה להם שם מקדש קטן לה', והיו שומרים על מנהגים יהודיים, ומתכתבים עם אחיהם שביהודה.

21. אנשי כנסת הגדולה. הסופרים

(סוף המאה ה-5 ורוב המאה ה-4 לפנה"ס)

1. מעמד הכהנים והמקדש. האכלוסיה היהודית בארץ

בתקופת עזרא ונחמיה, היתה ירושלים עיר חזקה, והעם חידש את נאמנותו לתורה. המנהיג של האומה היה הכהן הגדול, ושאר הכהנים היו האנשים היותר חשובים בעם. המקדש היה המרכז של חיי היהודים, והכהנים והחכמים היו מלמדים את העם את חוקי התורה. בתגים היו עולים לרגל מכל יהודה ואפילו מן הגולה בבבל.

העם נעשה מאוחד ונמחקו ההבדלים שהיו בין העולים לאלה שנשארו בארץ. כל הזמן עלו מעט יהודים מבבל לארץ והתיישבו בה. מספר היהודים בארץ ישראל הלך וגדל. מלבד פחוות יהודה שהייתה כולה יהודית, התיישבו יהודים גם בשפלה, בגליל ובעבר הירדן. מן הנכרים שביהודה ומסביב, היו שהתגיירו ונעשו יהודים לכל דבר.

אבל צאצאי שבטי הצפון אשר בשומרון, שהתערבו עם הגוים שהביא אליהם סנחריב, לא חיו ביחסים טובים עם אחיהם שביהודה, והקימו לעצמם מקדש אחר לה' בהר גרזים. הם נקראו שומרונים.

2. כנסת הגדולה

החכמים, שנקראו אז סופרים, היו לומדים בתורה ומלמדים אותה לעם. האסיפה של החכמים היותר חשובים נקראה: כנסת הגדולה. היא נוסדה על ידי עזרא.

אנשי כנסת הגדולה תיקנו תקנות רבות בדת, הנוהגות עד ימינו: הם קבעו את התפילות ואת הברכות. הם החליפו את הכתב מן הכתב העברי הקדום לכתב המרובע, האשורי. הם קבעו שיקראו בתורה ובנביאים בכל שבת כשמתאספים בבית הכנסת, וגם פעמיים בשבוע בימי השוק, ביום שני וחמישי. כך כל העם היה שומע את התורה ואת ההסברים של התורה שבעל פה שהחכמים היו מוסרים, והיו מקפידים על שמירת המצוות ועל הטהרה. באותה תקופה נכתב ספר דברי הימים שסיכם את כל תולדות עם ישראל, הסביר את סיבות המאורעות שקרו לעם, וסידר את רשימות היחס של הכהנים והלויים.

3. השפעת התורה מירושלים על תפוצות ישראל

שוב היתה ירושלים מרכז ההשפעה הרוחנית על העם כולו, עד למרחקים, עד לפרס הרחוקה, והתקיים הפסוק "כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים". האהבה לתורה ולמצוותיה נכנסה עמוק בלב המוני העם, והחכמים שהיו דורשים את התורה שבכתב ומלמדים את ההלכה היו אהודים ומכובדים.

22. כיבוש אלכסנדר

(סוף המאה ה-4 לפנה"ס)

1. כיבוש האמפריה הפרסית

מלכות פרס ניסתה כמה פעמים לכבוש את יוון, ולא הצליחה, כי הערים היווניות נלחמו באומץ לשמור על עצמאותן. אחרי שמלך מוקדון פיליפוס כבש את ערי יוון ואיחד אותן תחת שלטונו, החליט בנו, אלכסנדר, להתקיף את מלכות פרס.

אלכסנדר עבר למזרח ונלחם בצבא של דָרְיֵינֶשׁ הרביעי מלך פרס, וניצח אותו בקרב גדול. הוא כבש את סוריה ואת ארץ ישראל, וגם את מצרים. אחר כך הוא שוב ניצח את הצבא הפרסי וכבש את בבל ואת פרס, והוביל את צבאו אפילו עד להודו.

במקומות רבים אלכסנדר ייסד ערים חדשות והושיב בהם מחיליו. כל האימפריה הפרסית עברה לשלטון יוון.

2. אלכסנדר מוקדון והיהודים

יש אגדה המספרת שכשהגיע אלכסנדר לארץ ישראל, הוא שמע על בית המקדש ועל תורת ישראל, השונה מכל הדתות שבעולם, כי היהודים עובדים לאל אחד, ולא עושים שום פסל. הוא הגיע לירושלים וכשהוא ראה את הכהן הגדול לבוש בגדי זהב, האפוד והחושן המשובץ אבנים יקרות, וציץ הזהב בראשו ושם השם חקוק עליו – השתחוה לפניו הכובש המהולל מרוב יראת קודש. הוא ביקר בחצרות המקדש והתייחס בחסד אל היהודים.

במצרים, הוא ייסד עיר חדשה ליד הים התיכון וקרא לה על שמו אלכסנדריה. הוא יישב בה יהודים רבים, שהקימו בה בית כנסת גדול.

3. חלוקת האימפריה

אלכסנדר מת צעיר. אחרי מותו, היה ריב בין ראשי הצבאות שלו, שנלחמו על ירושת האימפריה. המלחמות נמשכו שנים, שבהן ארץ ישראל סבלה מהתחלפות השלטון ומן החיילים העוברים על שטחה ובוזזים את רכוש התושבים.

נוסדו בארץ ערים חדשות של מתיישבים יוונים ומוקדונים בשומרון ובעבר הירדן, והן היו הבסיס של השלטון היווני על הארץ.

אבל יהודה המשיכה להיות פחוה הנהנית מעצמאות רבה : היהודים
יכלו לנהל את חייהם על פי מנהגיהם וחוקיהם, רק היו צריכים לשלם
מסים לשלטון הזר.
בסוף השתלט על הארץ מלך מצרים היווני, תֵּלְמֵי, ושלטונו נמשך
כמאה שנה.

23. הגלויות: בבל ואלכסנדריה.

השלטון התלמי בארץ

(המאה ה-3 לפנה"ס)

1. גלות בבל

רוב עם ישראל ישב בגולה. הגולה הגדולה והוותיקה היתה בבל. שם, בין הפרת והחידקל היה ריכוז גדול של יהודים. היהודים היו חקלאים, בעלי אחוזות, בעלי מלאכה, סוחרים במסחר בין-לאומי של סחורות יקרות, באוניות ובשיירות, ויש שהיו פקידים גבוהים. גם בבבל היה שלטון יווני, סילווקי, ונוסדו ערים יווניות. אבל ההתיישבות היוונית לא השפיעה הרבה על היהודים: הם דיברו ארמית, היו מאורגנים היטב בקהילות סביב בתי הכנסת והחכמים שלהם, וחייהם התנהלו על פי משפט התורה.

2. אלכסנדריה במצרים

גולה חדשה התפתחה במצרים, בעיר אלכסנדריה שייסד אלכסנדר. היו ליהודים שם הרבה זכויות, והיו בהם סוחרים עשירים. גם הוגלו לאלכסנדריה אלפים מתושבי יהודה. באלכסנדריה דיברו היהודים יוונית, ובעיר התקיימו חיי תרבות ברמה גבוהה, בספרות ובמדע. תלמי המלך התעניין באמונת היהודים וציווה לתרגם את התורה לשפה היוונית. יש אגדה שלפיה התרגום נעשה על ידי שבעים זקנים חכמים בתורה, ועל כן נקראת התורה ביוונית "תרגום השבעים". גם הנביאים והכתובים תורגמו במרוצת הזמן. בבית הכנסת הגדול של אלכסנדריה קראו בתורה ביוונית והסבירו אותה לציבור ביוונית. גם גויים שמעו את ההסברים והתעניינו בתורת ישראל, ויש מהם שהתגיירו.

לא רחוק מאלכסנדריה, כהן גדול מירושלים, חוֹנֵי, שגלה בעקבות סכסוכים במשפחתו, בנה מקדש והקריב בו קורבנות. עם העיסוק במסחר, התפזרו היהודים לערי נמל אחרות בים התיכון, באנטוליה (טורקיה של היום), ביוון, באיטליה, בספרד. אלה תפוצות ישראל, שקראו להן ביוונית "דיאספורה".

3. בארץ ישראל

ארץ ישראל היתה נתונה תחת השלטון התלמי-המצרי. יהודה היתה מחוז שהתנהל באופן עצמאי על ידי הכהן הגדול ומועצת הזקנים בהתאם לחוקי האבות. אבל הקרקעות היו שייכים למלך היווני שבמצרים, והחקלאים היהודים היו חייבים לשלם לאוצר מיסים כבדים.

אחד העשירים היהודים, יוסף בן טוביה, בא לאלכסנדריה והציע למלך לגבות מיהודה עוד יותר מיסים. המלך מינה אותו למוכס, ובעזרת חיילים הוא היה מכריח את האיכרים לתת את המס. הוא התעשר מאוד וגם העוזרים שלו. הם היו יודעים לדבר יוונית והתחילו לקרוא לבניהם בשמות יווניים, ולהתנהג כמו יוונים, אף על פי שלכאורה היו נאמנים לאמונה של עם ישראל.

למרות עול המיסים, ארץ יהודה התעשרה מן החקלאות המוצלחת ומן המסחר שהיה עובר דרך הארץ. היהודים התרבו מאוד והתיישבו במקומות רבים בארץ ישראל, גם מחוץ למחוז יהודה. אפילו בערים ההלניסטיות היו קהילות של יהודים, ולפעמים היו סיכסוכים בינם לבין התושבים הגויים.

24. השלטון הסלווקי בארץ. ההתיוונות

(המאה ה-2 לפנה"ס)

1. החיים ההלניסטיים

בתקופת השלטון המצרי-התלמי בארץ ישראל, היו כמה מלחמות גדולות בין סוריה הֶסְלוֹקִית ומצרים הֶתְלֵמִית. בסוף ניצחה סוריה, וארץ ישראל עברה תחת שלטונה, שלטון בית סֶלוֹקוּס.

במאה השנים מאז כיבוש אלכסנדר, נוסדו ערים יווניות רבות בארץ ישראל על ידי מתיישבים שהיגרו מיוון. כל עיר כזאת היתה מדינה קטנה, "פוליס", עם חוקים משלה. תושביה קיימו צורת חיים על פי מנהגי יוון: לשון יוונית, מקדשים לאלילי יוון, גימנסיון להתעמלות של הצעירים כשהם ערומים, תיאטרון להצגת סיפורי עלילות האלים והגיבורים היוונים, תהלוכות, חגים רבי פאר, תחרויות של זימרה, שירה וספורט. התקיימו חוגי ספרות והגות פילוסופית. הערים היו יפות, עם כיכר מוקפת אכסדראות, עמודים, מקדשים מפוארים, גינות צבוריות עם פסלים, רחובות ישרים מרוצפים. האזרחים היו נפגשים בכיכר ודנים בענייני העיר. העשירים התחרו ביניהם מי יבנה עוד בניין מפואר לכבוד עירו ולתפארת משפחתו.

רבים מן העמים השונים שחיו בארץ ישראל, אדומים, צידונים, עמונים ומואבים הצטרפו לערים היווניות ונטמעו בתוכם: דיברו יוונית, נקראו בשמות יווניים, עבדו לאלילי יוון. רק אנשי הכפרים לא הושפעו כל כך מן התרבות ההֶלֶנִּיסְטִית והמשיכו לדבר ארמית.

2. ההתיוונות ביהודה וכיבוש ירושלים על ידי היוונים

גם ביהודה, העשירים וחלק גדול מן הכהנים, שהיו האנשים החשובים בחברה היהודית, רצו להידמות ליוונים בסגנון חייהם. הם שילמו כסף למלך סוריה אנטיוכוס, העמידו כהן גדול מתיוון, ועשו מירושלים פוליס יוונית. הם בנו בעיר גימנסיון, בו היו הבנים של הכהנים והעשירים מתנהגים בפריצות, והיו בזים למצוות התורה, כמו ברית המילה.

ההתנהגות הפרוצה של המתיוונים שעזבו את תורת ה' ורצו להיות ככל הגויים, הרגיזה את העם שהיה נאמן לחוקי אבותיהם. הם התמרדו נגד המתיוונים.

המתיוונים קראו לשלטון בסוריה לעזרה, ששלח צבא. ירושלים

נכבשה בקלות, בשבת, על ידי המצביא היווני אפלוניוס. הוא טבח אלפי יהודים, והפך את בית המקדש למקדש אלילי. הוא העלה קורבנות של חזירים על המזבח, שרף את בתי הכנסת, חילל את ספרי התורה, הכריח את היהודים להקריב קורבנות חזירים ולאכול מהם, גזר דין מוות על כל מי שיעז לשמור שבת או למול את בנו.

כתוצאה מן הרדיפות, יש יהודים שהתיוונו, יש שמאונס עשו מה שציוו עליהם לעשות, אבל בסתר נשארו נאמנים לה', ויש רבים אשר סרבו להיכנע לעריץ האלילי ומתו על קידוש ה' בשמרם את המצוות. הם היו דוגמה של מסירות נפש לכל הדורות.

25. מרד המכבים

(167 עד 141 לפנה"ס)

1. ראשית המרד

הפקידים של המלך באו לכפר מודיעין. הם ציוו על מתתיהו, כהן מבית חשמונאי, להקריב קורבן לאלילים. הוא סרב. יהודי אחר הקריב קורבן לאלילים. מתתיהו קם והרג אותו ואת הפקיד הסלוקי מסוריה. הוא וחמשת בניו נמלטו להרים. אליהם הצטרפו עוד ועוד יהודים אשר לא יכלו לסבול את הרדיפה היוונית, והתחילו במרד.

המורדים היו מתקיפים את פקידי המלך וחייליהם המכריחים את היהודים לעבור על מצוות התורה, הורגים אותם ונמלטים שוב להרים. כשמת מתתיהו, יהודה המכבי בנו קיבל את הפיקוד על הצבא הקטן של המורדים.

אליהם הצטרפו ה"חסידיים", הדבקים מאוד במצוות ה', עד כדי מסירות נפש. כשנהיו רבים התקיפו את הסורים התקפות פתע במעברי ההרים. היו מצטיידים בחרבות ובמגנים שהיו תופסים שלל מן האויב. מלך סוריה שלח כל פעם צבא יותר גדול נגד המורדים, והיו ניגפים לפני יהודה המכבי ולוחמיו, שהיו נלחמים באומץ ובתחבולות, חדורים באמונה בה'. העם היה תומך במורדים ומסייע להם במזון ובמודיעין.

2. חנוכה

אחרי נצחון גדול של היהודים בבית צור שליד חברון, נכנס יהודה עם צבאו לירושלים וטיהר את המקדש, בדיוק שלוש שנים אחרי שטימאו אותו היוונים, בכ"ה כסלו. לזכר טיהור המקדש וישועת ה', נקבע לחוגג כל שנה את חנוכת המזבח.

יהודה חידש את מועצת הזקנים ואירגן את צבאו. בערים היווניות שבארץ, התנכלו ליהודים וטבחו בהם. יהודה המכבי יצא לפעולות נקם, והביא את היהודים הנרדפים לירושלים.

3. תהפוכות המלחמה

אבל שוב בא הצבא הסורי במלא כוחו, והפעם ניצח את יהודה ושם מצור על ירושלים. אבל הצבא הסורי נאלץ לעזוב בגלל בעיות שהתעוררו בסוריה. יהודה הוציא להורג את הכהן הגדול המתיוון מִיְלָאֹס. מלך סוריה וויתר על הגזרות נגד תורת ישראל. אבל עדיין היו היהודים תחת שלטון סוריה, ויהודה שוב נלחם וניצח. אבל מלך סוריה שוב התקיף, ויהודה נפל בקרב כגיבור.

4. יונתן

יונתן אחי יהודה המשיך להתנפל על הצבא הסורי ולהפגיע אותו. הוא ניצל סיכסוכים בין מושלי סוריה כדי לעשות את ארץ יהודה לכמעט עצמאית. הוא כבש את יפו, כך שלמדינת יהודה היה עכשיו נמל. אבל הוא נרצח בעורמה על ידי מלך סוריה.

5. שמעון

שמעון אחיו ניצח את הסורים והגיע להסכם עם המלך; ארץ יהודה לא תשלם מיסים ותהיה עצמאית למעשה. כך הוסר עול הגויים מישראל. כנסת גדולה של כהנים, העם, ראשי האומה, וזקני הארץ מינתה את שמעון לנשיא ולכהן גדול, הוא ובניו אחריו, עד שיבוא נביא אמת ויחזיר את מלכות בית דוד. הוא כבש עוד שטחים של ארץ ישראל ועוד ניצח את צבא סוריה, ויהודה היתה עצמאית.

26. בית חשמונאי

(141 עד 63 לפנה"ס)

1. אלכסנדר ינאי

אחרי תקופה קצרה של שעבוד לסוריה, המדינה החשמונאית קמה שוב בימי יורשיו של שמעון. הגדול שבהם היה אלכסנדר ינאי. סוריה היתה חלשה, ונשיא היהודים ניצל את המצב כדי להשתלט בהדרגה על ארץ ישראל כולה, על ידי מלחמות רבות. הצבא היהודי היה חזק ואמיץ, והיה מאומן לפי החוכמה הצבאית ההלניסטית. נוסף עליו חיל של שכירי חרב זרים. אלכסנדר ינאי, בנוסף על הכהונה הגדולה, לקח את התואר מלך. היתה לו חצר מפוארת, כאחד המלכים ההלניסטיים. הוא כבר לא התנהג בצניעות של מתתיהו ובניו וביראת השמיים שלהם. התחברו אליו מן העשירים והכהנים שהיו קודם מתיוונים.

2. האוכלוסיה בארץ

היו בחלקי ארץ ישראל שנכבשו על ידי המלך הרבה נכרים: אדומים, פלישתים, צידונים, ארמים ויוונים. ינאי הציב לפניהם ברירה: או לעזוב את הממלכה, או להיות יהודים. הרבה נכרים התגיירו, במיוחד האדומים, ומי שלא רצה לקבל את עול המצוות של התורה, עזב את הארץ. כך נעשתה יהודה ממלכה חזקה ואחידה. היהודים היו חקלאים חרוצים, אשר בעמלם הפיקו מן האדמה חיטה, שמן, ופירות לרוב. בערים היו בעלי מלאכה רבים, מומחים במלאכתם, וסוחרים בנמלים שליד הים התיכון. היו סוחרים אשר היו מייצאים את תוצרת הארץ לחוץ לארץ. המסחר העשיר את תושבי הממלכה וחיזק את כוחה.

3. החיים הרוחניים

התקיימו במלכות יהודה העצמאית חיים רוחניים ענפים. המוני העם המשיכו לדבוק בתורה ונהגו על פי ההלכה כפי שדרשו אותה החכמים. קראו לחכמים "הפרושים". מהם היו "הזוגות", הנשיא ואב בית הדין, שעמדו בראש הסנהדרין, בית הדין העליון שקבע את ההלכה. הגדול שבהם היה שמעון בן שטח.

העשירים ומשפחות הכהנים היו שייכים לכת אחרת, "הצדוקים".
הצדוקים לא האמינו בתורה שבעל-פה, וחשבו שאין עולם הבא. הם
השפיעו על המלך כל כך שהוא רדף את החכמים הפרושים והרג מהם.
שמעון בן שטח ברח למצרים.

היתה עוד כת, "האיסיים", שגרו במדבר וחשבו שהכול קבוע מראש
על ידי ה' ואין לאדם בחירה חפשית. הם חיכו לאחרית הימים בפרישות
ובסיגופים.

אחרי מות ינאי מלכה אישתו שלומציון המלכה, שהחזירה את
החכמים למעמדם ושמעה לעצתם. אלה היו הימים הטובים האחרונים
של מלכות בית חשמונאי המפוארת, אשר שלטה על כל ארץ ישראל
ורוממה את היהדות.

27. מלחמת האחים. כיבוש פומפיוס.

מלכות הורדוס

(63 עד 4 לפנה"ס)

1. מלחמת האחים

הבנים של שלומציון וינאי, הירקנוס ואריסטובולוס, התחנכו כנסיכים הלניסטיים, שאפתנים ויהירים. כל אחד מהם רצה להיות מלך, אפילו במחיר מלחמה שייהרגו בה יהודים רבים. היועץ של הירקנוס, אַגְטִיפְטָר האדומי, הסית אותו לבקש עזרה מן הנבטים, ממלכה ערבית שכנה, ולשלם להם על ידי מסירה של חבל ארץ. יחד איתם כבש הירקנוס את ירושלים במצור אכזרי.

2. התערבות רומי

בתקופה ההיא, רומי היתה כובשת את כל הארצות סביב הים התיכון. המצביא הרומי פומפיוס כבש את סוריה הסילווקית ועשה אותה לפרובינציה רומית. הוא ישב אז בדמשק, והזמין את שני בני ינאי להסביר לפניו את הריב ביניהם. פומפיוס העדיף את הירקנוס החלש, נכנס עם צבאו לארץ, כבש את ירושלים באכזריות וטבח בה אלפי יהודים. הוא אפילו העז להיכנס לקודש הקדשים.

בגלל **שנאת החינם** שבין האחים ותומכיהם, אבדה המלכות והעצמאות, והארץ השתעבדה לרומי החזקה והאכזרית.

פומפיוס עשה את הכול כדי להחליש את יהודה. הוא הפריד ממנה את מה שכבש ינאי, ונשארו לה רק יהודה והגליל. הוא גם הכביד את עול המיסים. היו מרידות נגד רומי, שדוכאו באכזריות.

הירקנוס היה כהן גדול, ואַגְטִיפְטָר מושל על יהודה, בחסות רומי. הוא השתדל למצוא חן בעיני השליטים הרומיים על ידי מתנות שנתן להם והטלת מיסים גבוהים על התושבים.

3. הורדוס

אחרי תקופה קצרה של עצמאות (בגלל פלישת הפרתים), שוב היתה יהודה תחת עול רומי, והבן של אַנְטִיפָטֶר, הוֹרְדֹס, מלך מטעם הרומיים. בשתדלותו הוא קיבל שלטון על כל ארץ ישראל. הוא טיפח את הערים ההלניסטיות, והוא ייסד עיר הנמל החדשה קיסריה ויישב בה נכרים. הורדוס היה מושל עריץ ואכזרי. הוא הרג את מתנגדיו ללא משפט ובסוף ימיו הרג אפילו את אישתו ואת בניו. הוא הצליח לשלוט על הארץ ועל עם ישראל, ששנא אותו עד מאוד, בעזרת משטרה חשאית, הלשנות והוצאות להורג.

הוא רדף את החכמים, ולסנהדרין לא נשארה סמכות. שְׁמַעְיָה וְאַבְטָלְיוֹן, הַלֵּל וְשִׁמְעִי היו החכמים הגדולים בימיו. לשמאי היה אומץ לעמוד כנגדו, אבל הורדוס לא התחשב בו. בימי הורדוס שרר שקט בארץ ויכלו כולם לעסוק בעבודתם בחקלאות ובמסחר.

הורדוס העסיק בעלי מלאכה רבים בבניית מצודות, ארמונות, ערים מוקפות חומה, והבניין היפה מכולם: בית המקדש. את ירושלים חידש לגמרי בסגנון הלניסטי מפואר, שכולם היו מתפלאים ממנו. אבל על השער העמיד פסל של נשר, הסמל של השלטון הרומי, שהיה שנוא על העם.

הורדוס היה מלך גדול מאוד, אבל שנוא.

28. הנציבים הרומיים, ראשית הנצרות

(4 לפנה"ס – 44 לספירה)

1. הנציבים הרומיים ומרד הקנאים

אחרי שלושים שנות שלטון עריץ של הורדוס, היו מרידות רבות ביהודה. הממלכה חולקה בין בניו של הורדוס, אבל בגלל הפרות הסדר, הקיסר אוגוסטוס מינה מושל צבאי רומי על יהודה, שהפכה לפרובינציה רומית. המושל היה גובה מיסים כבדים בעזרת מוכסים יהודים משתפי פעולה עם הרומיים, ובעזרת גדודי חיילים נכרים ילידי הארץ, השונאים את היהודים.

קמה תנועת מרד בהנהגת פרושים קיצוניים, "הקנאים", אשר רצו לשחרר את עם ישראל מעול הרומיים על ידי מלחמת גְרִילָה ומרד המוני, כמו בימי המכבים.

הרומיים דיכאו באכזריות כל נסיון מרד והיו צולבים את הקנאים. חלק אחר של הפרושים הבין שיש לרומיים כוח עצום, ושאי אפשר לנצח אותם במרד, ועל כן לא כדאי להתגרות בהם.

כת הַאִיִּסְיִים ראתה ברומיים "בני החושך" שינוצחו על ידי "בני האור" באחרית הימים. הם התבודדו במדבר יהודה והטיפו לתשובה ולהתכוננות לאחרית הימים.

שוב היה הכהן הגדול נציג העם מול השליטים הרומיים, והמשפחות העשירות של הכהונה היו צְדוּקִים. בסנהדרין היו יושבים גם צדוקים וגם פרושים. בין החכמים הפרושים היו שתי דעות עיקריות: בית שמאי ובית הלל.

2. הכת של תלמידי יש"ו הנוצרי

באותה התקופה קמו כמה משיחי שקר, שנהרגו על ידי הרומיים. אחד מהם היה יש"ו מנצרת, אשר היה דורש לפני המוני העם, מרפא חולים, ומתנבא על חרבן בית המקדש ועל מלכות שמיים רוחנית. במהומות שהיו בפסח בירושלים, הוא נתפס על ידי הרומיים ונצלב כמסית למרד קנאי.

תלמידיו המשיכו להאמין בו אחרי מותו, וחשבו שהוא קם לתחייה ועלה לשמיים.

אחד ממעריציו, שאול, המכונה פֶּאֻלוֹס, נסע אל קהילות יהודיות

בפזורה ודרש לפנייהם ולפני הגויים המתעניינים ביהדות על היות יש"ו המשיח שדובר עליו בנביאים. הוא ייסד דת חדשה, האמונה כי יש"ו הוא המשיח הגואל את מי שמאמין בו מחטאיו, ושאין צורך יותר בקיום מצוות, כי האל כרת כביכול ברית חדשה עם בני האדם, והברית הישנה עם עם ישראל פגה.

בהתחלה, הנוצרים היו מעטים מאוד, והנוצרים היהודים לא נבדלו מאחיהם.

3. אגריפס המלך

עם ישראל היה סובל מעושי הרומיים ומשנאת הנכרים, והיה מפולג לכיתות ולמפלגות שהיו שונאות זו את זו. הקנאות הגבירה את המתח בעם ועם הרומיים השולטים. אבל תקופה קצרה של שקט ועצמאות תחת חסות רומי היתה בזמן מלכותו של אַגְרִיפָּס, נכדו של הורדוס. הוא מלך על יהודה בזכות ידידותו עם הקיסר הרומי. אבל הוא מת צעיר ושוב היתה יהודה תחת השלטון הישיר של הנציבים הרומיים.

29. המרד הגדול והחורבן

(73 – 44 לספירה)

1. המדיניות האכזרית של הנציבים הרומיים

הנציבים הרומיים שאחרי אַגְרִיפָּס היו אכזריים מן הקודמים. הם שנאו את היהודים, ומלבד המיסים הכבדים שהמוכסים היו גובים בכוח מן העם העשוק, היו פוגעים בכוונה בקדשי ישראל. כאשר היתה בצורת, לא יכלו האיכרים לשלם את המיסים, והיו מוכרחים ללוות כסף מן העשירים, למכור את שדותיהם ולפעמים לפול לעבדות.

הרומיים היו מכניסים את מתנגדיהם לבתי הסוהר, מענים אותם עינויים קשים. גם בעם ישראל היו רשעים, שהיו משתמשים בכוח או בהלשנות כדי להשתלט על האנשים הפשוטים.

העניים המדוכאים נמשכו לקנאים והיו מוכנים למרוד, כי לא היה להם מה להפסיד.

הנציב האחרון, פְּלוּרִיס, עשה יותר מעשי אכזריות מכל קודמיו, גזל את אוצרות המקדש וטבח יהודים בקיסריה.

2. המרד הגדול

העם היה שונא את הרומיים שנאה עמוקה. אנשים מתונים ומכובדים הזהירו את העם שאין להם לא צבא, לא צי אוניות, לא אוצרות כסף כדי לשלם את ההוצאות של מרד נגד הרומיים. אבל העם לא היה יכול לסבול יותר, והמרד פרץ. התאחדו כל חלקי העם וכוננו ממשלה זמנית, עם צדוקי, אֶסִי, וחכם פרושי, רבן שמעון בן גמליאל. אבל הקנאים קופחו.

המורדים לכדו את המבצרים מצדה ליד ים המלח, ואנטוניה בירושלים. החיילים הרומיים בירושלים הושמדו. הצבא שנשלח מסוריה הושמד. הקיסר הרומי דאג מאוד, ושלח את המצביא המוכשר ביותר שלו, נְסֶפְסִיאֶנְס, עם הלגיונות המנוסים ביותר, כדי להילחם ביהודה המורדת.

3. דיכוי המרד

הרומיים הסתערו על הגליל וכבשו אותו. אחר כך השתלטו על עבר הירדן, הדרום, וכבשו את יפו והשמידו את האוניות של היהודים. יהודה היתה מנותקת מן הים. התחיל המצור על ירושלים. כאשר ווספסיאנוס נעשה קיסר רומי, בנו טיטוס המשיך את המצור. לרומיים היו שמונים אלף חיילים מאומנים ומכונות מצור משוכללות, אבל כל פעם שניסו להסתער על העיר, החיילים היהודים הביסו אותם. רק אחרי שהרעיבו את העיר במצור ממושך ופרצו מחלות בעיר, וסיכסוכי דמים בין הפלגים השונים התגלעו, הצליחו לפרוץ אל תוך ירושלים. הרומיים ערכו בה טבח, שרפו את הבתים ואת הארמונות. שרפו את בית המקדש, לב האומה, והחריבו אותו, והרסו את העיר ואת חומותיה עד היסוד. קומץ קטן של לוחמים התבצר במצדה והחזיק מעמד עוד שלוש שנים.

30. יבנה וחכמיה. הפזורה

(120 – 73 לסה"נ)

1. תוצאות החורבן

במרד הגדול נהרגו מאות אלפי יהודים, ומאות אלפים נוספים נמכרו לעבדים בשווקי האימפריה הרומית. רבים הוכרחו להילחם בחיות טרף באמפיתאטרונים לשעשוע ההמוניים הרומיים. ארץ יהודה הושחתה, כל שטחה חולק לחיילים רומיים ולמשתפי פעולה איתם. התושבים הנשארים היו עניים ומיואשים. רבים נמנעו מאכילת בשר ומשתיית יין והיו מתאבלים על חרבן הבית. מחצית השקל שהיה כל יהודי שולח לבית המקדש לקניית הבהמות לקורבנות הציבור, הפך עכשיו למס שהיו חייבים לתת לרומיים.

2. כרס ביבנה

אבל עוד בזמן המצור, יצא חכם גדול מירושלים, רבן יוחנן בן זכאי שמו, וקיבל מַקְפִּיקָאנוס את "יבנה וחכמיה". הוא ייסד בעיר יבנה סנהדרין ובית מדרש. חכמי הפרושים המתונים התקבצו שם וקבעו הלכות חשובות להמשך חיי עם ישראל ללא בית המקדש. הם קבעו את נוסח התפילה לימי חול, לשבתות ולחגים ותפילת המוספים המזכירה את עבודת הקורבנות שהופסקה. שם אספו החכמים את כל ההלכות שנמסרו בעל פה, ביררו וסידרו אותן למשניות ולסדרים. שם למדו גדולי התנאים, רבי ישמעאל ורבי עקיבא. רבן גמליאל היה נשיא.

הכיתות של הצדוקים ושל האיסיים נעלמו, וכל העם קיבל את הנהגתם של חכמי הפרושים של יבנה. החכמים נסעו למקומות רבים בארץ, לימדו תורה והעמידו תלמידים. כמה מהם נסעו לקהילות היהודים שבחוץ לארץ ולימדו שם את ההלכות שנקבעו על ידי הסנהדרין ביבנה.

3. התפוצות

באותה תקופה, חיו בחוץ לארץ יהודים רבים, כחמישה מיליון, לפי המשוער. מיליון אחד בבבל, והשאר ברחבי האימפריה הרומית מסיביב לים התיכון. קהילה גדולה וחשובה היתה באלכסנדריה של מצרים. הם דיברו יוונית והיו ביניהם סופרים וחכמים מפורסמים, כמו פִּילֹן

(ידידיה). אבל היוונים והמצרים שנאו אותם והתנכלו להם, ולפעמים עשו בהם פרעות.

גם ברומא, העיר הגדולה, בירת האימפריה, היו יהודים רבים בעלי השפעה. השבויים שנמכרו לעבדים בכל מקום באימפריה נפדו על ידי היהודים, והצטרפו אל קהילותיהם.

4. הגיור

בבתי הכנסת של התפוצות דיברו יוונית וקראו בתורה ביוונית. גויים רבים היו באים לשמוע את התורה והיו משתכנעים שאין אלילים, ושיש רק אל אחד, השופט את בני האדם על פי מעשיהם בצדק, ומלמד אותם איך לחיות באחוה ובשלום על ידי התורה. רבים התגיירו, ואחרים, היראים, היו מתקרבים ליהדות ומקיימים חלק מן המצוות. אבל הקהילות הנוצריות התפתחו גם הן והתחרו עם היהודים בעשיית נפשות לאמונתם.

5 מרד-התפוצות

כאשר רצה הקיסר הרומי לכבוש את בבל, יהודי בבל נלחמו נגדו. גם בקהילות רבות בתוך האימפריה הרומית היה מרד קשה נגד הרומיים. אבל המרד נכשל ודוכא באכזריות. רבבות יהודים בקפריסין ובמצרים נהרגו.

31. מרד בר כוכבא והשלכותיו

(160 – 120)

1. סיבות המרד

שני דורות אחרי המרד הגדול, היהודים שבארץ ישראל התאוששו וחיו בשקט תחת השלטון הרומי. הקיסר *הַדְרִיאָנוּס* ביקר בארץ, והחליט לבנות על חורבות ירושלים עיר רומאית עם מקדשי אלילים בשם "אַאֲלֵהָ קְפִיטוֹלִינָה". הוא גם רצה שהיהודים יעזבו את אורח החיים המיוחד להם וינהגו כמו שאר הגויים. הוא אסר בעונש מוות לקיים ברית מילה. אי אפשר היה לסבול את הגזרות האלה, הדומות לגזרות *אנטינוס* בזמנו.

2. ההכנות למרד, הנצחון והחירות

התכוננו היהודים למרד, ולא חזרו על השגיאות שבזמן המרד הגדול. הכינו נשק רב, קיבצו כסף מיהודי התפוצות, עשו אימונים צבאיים, הכינו ביצורים בשדה, ושמו בראשם מנהיג אחד, *שמעון בר כוסביה*, שרבי עקיבא ראה בו המלך המשיח וקרא לו "בר כוכבא". חכמים רבים ותלמידיהם תמכו במרד והשתתפו בו. היה גיוס כללי של יהודי ארץ יהודה והמרד פרץ בכפר חרוב, ליד מודיעין. ניצחו את הרומיים, והליגיון העשירי שחנה בירושלים נאלץ לברוח. חגגו יהודי הארץ והתפוצות את גאולת ירושלים. *שמעון מינה "פרנסים" למחוזות*, הטביע מטבעות, חילק את הקרקעות של הקיסר. התחילו לספור את השנים "לחירות ישראל".

3. דיכוי המרד

הקיסר *הַדְרִיאָנוּס* הבין שמרד היהודים נותן דוגמא לעמים אחרים, שירצו גם הם להשתחרר מעול הרומיים. כדי לדכא את המרד, הוא ריכז ביהודה את הצבאות החזקים ביותר שלו, תחת פיקודו של מצביא גדול, *סְנְרִיּוּס*. היו קרבות קשים, ובאחד מהם הושמד לגיון שלם. הרומיים נזהרו, והשמידו בשיטתיות כפר אחר כפר וסגרו דרכים, כדי להרעיב את המורדים. בעקשנות רבה, ולמרות האבידות הרבות שהסבו להם היהודים, הם התקדמו וסגרו יותר ויותר על בר כוכבא ולוחמיו, עד שנאלץ לעזוב את ירושלים והתבצר בעיר *ביתר*.

אך בסוף נלכדה ביתר, בתשעה באב, וכל תושביה נטבחו. פליטים אחרונים שנמלטו במערות מדבר יהודה גוועו מרעב. במרד בר כוכבא נהרגו כחצי מיליון יהודים.

4. "השמד"

הַדְרִיאָנוּס רצה להיפטר מן היהודים ומן היהדות. הוא הרג וגירש את שארית היהודים שהיו ביהודה, וארץ יהודה נהייתה שוממה כמדבר. רבים נמכרו לעבדים בכל האימפריה, עד שנשארו בארץ ישראל רק חצי מן התושבים היהודים, בעיקר בגליל. *הדריאנוס* קרא לארץ יהודה "סוּרְיָה פְּלֶסְטִינָה" כדי להשכיח את השם "יהודה".

הוא אסר על היהודים לקיים מצוות מילה, תפילין, התכנסות בבית הכנסת, לימוד תורה, וסמיכת החכמים לסנהדרין. אלה היו גזרות "השמד". גדולי החכמים שהמשיכו ללמד את התורה בגבורה הוצאו להורג בעינויים קשים, ומתו על קידוש השם. הם "עשרה הרוגי המלכות" המפורסמים, ביניהם רבי עקיבא, רבי טרפון, רבי חנינה בן תרדיון, וגם רבי יהודה בן בבא, שסמך את תלמידי רבי עקיבא ודאג בכך להמשך מסירת התורה.

32. התנאים. רבי יהודה הנשיא

(220 – 160)

1. אחרי השמד

אחרי השמד, היישוב היהודי בארץ היה מרוכז בעיקר בגליל. היהודים היו מגדלים כרמי זיתים באחוזות קטנות. התקווה לחדש את עצמאות עם ישראל, להשתחרר מעול רומי, "המלכות הרשעה", ולבנות את בית המקדש אפסה. העם היה צריך להתאושש מגזרות השמד ולחדש את חייו החמריים והרוחניים.

החכמים שברחו או הסתתרו נפגשו בבקעת רימון, וחדשו את הסנהדרין באושא בגליל. משם קראו לכל מי שידע תורה לבוא וללמד, ולמי שלא ידע, לבוא וללמוד. התלמידים הגדולים של רבי עקיבא, רבי מאיר, רבי יהודה, ורבי שמעון בן יוחאי היו המורים הגדולים של הדור. נשיא הסנהדרין היה רבן שמעון בן גמליאל.

2. פריחת התורה שבעל פה

לאט לאט הרומיים הירפו מגזרותיהם ואפילו רצו לפייס את היהודים. התיירו להם שוב לנהוג לפי מנהגיהם ולדון לפי המשפט העברי. הנשיא והסנהדרין היו השלטון הפנימי המוכר של היהודים. הנשיא היה מעבר שנים, מקדש חודשים, ושולח שליחים לגולה של בבל להודיע את המועדים. היו חכמים מבבל שהיו עולים לארץ ישראל ללמוד וללמד. שליחי הנשיא היו מגיעים גם לערים של התפוצות, אל הקהילות היהודיות שברחבי האימפריה הרומית, מלמדים את ההלכות שנקבעו בסנהדרין, ומקבלים מהם כסף להחזקת הנשיאות והחכמים. היה שלום באימפריה והמסחר והתעשייה פרחו. קהילות חדשות נוסדו בחלקים המערביים של האימפריה והקהילות הרבות שהיו בחלק המזרחי התעשרו ובנו בתי כנסת מפוארים.

3. רבי יהודה הנשיא וחתומת המשנה

בדור הבא, מצב היהודים השתפר עוד. הבן של רבי שמעון בן גמליאל, רבי יהודה, היה לנשיא. הוא היה תלמידם של כל גדולי התנאים בדור הקודם. הוא היה בעל מידות נעלות, ענו וקדוש. כל העם היו אוהבים ומעריצים אותו, וכל החכמים היו כפופים לו. הוא היה עשיר ובעל קשרים טובים עם הרומיים, ואפילו הקיסר אנטונינוס (קרקלה) היה ידידו. רבי יהודה הנשיא ניצל את התנאים הטובים שהיו בימיו וריכז את כל החכמים, והם ביררו את כל ההלכות שבכל המשניות שלמדו מימי יבנה.

נקבע נוסח קצר ומדויק של כל התורה שבעל פה, כדי שלא תשתכח אפילו אם יבואו שוב צרות על ישראל. מאז ועד היום זאת משנתנו, המשנה, הכוללת ששה סדרים: זרעים, מועד, נשים, נזיקים, קודשים, טהרות.

הנשיא היה מפקח על כל ענייני הקהילות, ממנה מורים, ראשי קהילות ודיינים. אל מקום הסנהדרין בציפורי הגיעו תלמידים רבים וחכמים מבבל, כמו רבי חיָא.

33. האמוראים בארץ ישראל ובבבל

(המאה ה-3)

1. אמוראי ארץ ישראל

המשנה היתה לספר היסוד של לימוד התורה שבעל פה. כל החכמים בכל הקהילות היו לומדים אותה, מפרשים אותה לתלמידיהם, ודנים בשאלות העולות ממנה. החכמים שהיו אחרי חתימת המשנה נקראים **אָמוֹרָאִים**.

בגליל, מושב הסנהדרין ומרכז התורה עבר לעיר טבריה. בדור הראשון של אמוראי ארץ ישראל היה רבי יהושע בן לוי, והנשיא היה **רבי יהודה נשיאה**, נכדו של רבי יהודה הנשיא. לטבריה היו באים ללמוד מכל תפוצות ישראל, והיא מילאה במקצת את תפקידה של ירושלים.

הנשיא דאג לחזק את חינוך הילדים. הוא אמר: "אין העולם מתקיים אלא בשביל הבל פיהם של תינוקות של בית רבן". הוא ייסד בתי ספר בכל יישוב יהודי, כדי שכל העם ידעו את התורה.

החכם הגדול ביותר בארץ ישראל בדור השני היה רבי יוחנן, ותלמידו החשוב היה רבי שמעון, **רִישׁ לְקִישׁ**.

בתקופתם נעשו החיים בכל האימפריה הרומית יותר קשים, וכל האוכלוסיה נעשתה יותר ענייה. היו שנות רעב ומגפות. בשבתות, היו היהודים שומעים את החכמים דורשים באגדות על אהבת ה' לעמו ועל הגאולה לעתיד לבוא. אבל הרבה יהודים לא הצליחו להתקיים בארץ, ונאלצו לרדת לבבל.

2. היהודים בבבל

בבבל שלטו הַפְּרָתִים, אויביהם של הרומיים. הם התייחסו ליהודים בכבוד, ונתנו להם לנהל את חייהם כרצונם. היהודים התעשרו מן המסחר הבין-לאומי, בין המזרח הרחוק, הודו וסין, ובין ארצות הים התיכון. היהודים גם היו חקלאים ובעלי אומנויות, וחיו בכמה ערים חשובות, סוּרָא, נְהַרְדְּעָא, פּוּמְבְּדִיתָא, מְחוּזָא, וסביבותיהן. היתה ליהודים מעין מדינה משלהם בבבל. בראשם עמד "ריש גלותא",

מצאצאי יהויכין מלך יהודה. הוא היה שר במלכות הפרתים והיה שולט על היהודים, גובה מסים, ממנה מפקחים על כל סדרי החיים האזרחיים. הוא גם היה שופט עליון ומעניש את העבריינים.

3. בבל נעשית מרכז היהדות

המרכז היהודי בבבל, שהיה עשיר הרבה יותר מן המרכז בארץ ישראל, הלך וגדל, עד שבמשך הזמן התרכזו שם רוב יהודי העולם. תלמידו הגדול של רבי יהודה הנשיא, רב, חזר לבבל וייסד ישיבה בסורא, ושמואל ייסד ישיבה בנהרדעא. שמואל היה גם בקיא בחכמת הכוכבים.

לא רק תלמידי החכמים יכלו להנות מהוראת התורה של גדולי הדור. כל העם היה מתאסף בחדשי כלה, באדר ובאלול, ושומעים שיעורים במסכת אחת של המשנה.

אחרי שחרבה נהרדעא במלחמה עם תדמור, עברה הישיבה לעומבדיתא. בסורא ישב החכם הגדול של הדור השני, רב הונא. מלך הפרסים היה מיטיב עם היהודים.

34. היהודים בארץ תחת השלטון

הנוצרי הביזנטי

(המחצית הראשונה של המאה ה-4)

1. התאוששות האימפריה. הנצרות נעשית דת רשמית

באימפריה הרומית השתפר המצב הכלכלי. כאשר *דיוקלטיאנוס* היה קיסר, הוא ביקר בארץ, והחכמים והעם באו לראות את גדולתו. באותה תקופה, אנשים רבים התעניינו בדתות חדשות, כי נחלשה האמונה באלילים הרומיים. יש שהיו מתגיירים ויש שנמשכו אחרי הדרשות של הכמרים הנוצרים והתנצרו. *דיוקלטיאנוס* היה רודף את הנוצרים. הרדיפות ומסירות הנפש של הנוצרים פירסמו את אמונתם, עד שרוב התושבים של האימפריה נעשו נוצרים. בסוף, אפילו הקיסר החדש, *קונסטנטינוס*, התנצר, והנצרות הפכה לדת הרשמית של האימפריה הרומית.

2. הגזרות הנוצריות נגד היהודים

הכנסייה הנוצרית טענה שהיא ההמשך האמיתי של עם ישראל, ושהיהודים הרגו את יש"ו, האיש שהם מאמינים כי הוא המשיח ובן האלוהים. בקסריה היו הרבה נוצרים חשובים. היה שם גם החכם הגדול של הדור השלישי של אמוראי ארץ ישראל, *רבי אבהו*. הוא היה מתווכח עם הנוצרים על אמונתם ועל התני"ך והיה מנצח אותם.

הנוצרים שנאו את היהודים. כשהשלטון הגיע לידם, הם גזרו עליהם גזרות כדי להשפילם ולמנוע מהם לגייר גויים. אסרו עליהם לבוא לירושלים, חוץ מבתשעה באב, כדי לבכות על חורבן בית המקדש. אסרו עליהם לבנות בתי כנסת חדשים, אסרו שיהיו להם עבדים, כדי לפגוע בפרנסתם. הם לחצו עליהם שיתנצרו. אבל מעטים בלבד עשו כן. עם ישראל עמד בנסיון ולא התפתה לשידולים של הכנסייה: הוא נשאר נאמן לאמונה הטהורה, למרות ההשפלה והעינויים שהיו בדור הרביעי לאמוראי ארץ ישראל, דורו של *רבי יקמיה*. אך רבים עזבו את הארץ וירדו לבבל.

3. בבבל

גם בבבל היו צרות ליהודים, בגלל הלחץ הדתי של המאגים, כמרי הדת הפרסית הקנאים. הם האמינו שיש שני אלים, אחד טוב ואחד רע, הנלחמים זה בזה, עד שבאחרית הימים ינצח האל הטוב. הם רצו שגם היהודים יאמינו כמוהם בשתי רשויות, אבל היהודים דבקו באמונה הטהורה באל אחד.

בדור השלישי לאמוראי בבל, *פומבדיתא* היתה הישיבה החשובה ורבה עמד בראשה. חכמים מארץ ישראל היו באים לבבל וחכמים מבבל היו באים לארץ ומודיעים על דעות חכמי הישיבות בשני המרכזים הגדולים. בדור הרביעי עמדו בראש הישיבה *אֶבְיִי וְרַבָּא*, שהיו חכמים עצומים בתורה. אביי היה בעצמו עובד אדמה ומתפרנס ממנה.

4. רבוי הכנסיות בארץ ישראל ומוד פטריקיוס

הנוצרים עשו מארץ ישראל, "הארץ הקדושה" מרכז חשוב לנצרות, ובנו בה כנסיות ומנזרים. הרבה נוצרים באו להתיישב בה או לבקר במקומות שעל פי המסורות שלהם יש"ו עבר בהם. הם כל כך הציקו ליהודים, שבצפורי בגליל פרץ מרד נגד הרומיים הנוצרים. הרומיים דיכאו את המרד באכזריות והחיים חזרו למסלולם.

35. תקווה ואכזבה בארץ ישראל.

התלמוד הירושלמי

(המחצית שנייה של המאה ה-4)

1. יוליאנוס הקיסר והנסיון לבנות את המקדש

באימפריה הרומית הגיע לשלטון קיסר אשר כפר בנצרות וכיבד את היהודים, יוליאנוס. הוא הבטיח ליהודים לבנות שוב את בית המקדש החרב, וציווה להתחיל את העבודות בהר הבית. היהודים מכל העולם תרמו כסף, ובהר הבית נאספו חומרים לצורך הבניין. באותו זמן יוליאנוס ערך מלחמה נגד הפרסים, והוא נהרג במלחמה. העבודות נפסקו, הקיסר החדש היה נוצרי, והנוצרים לעגו ליהודים על התקוות הנכזבות שלהם.

2. התלמוד הירושלמי וחיי היהודים

חכמי ארץ ישראל הרגישו שהמצב מחמיר, ואספו את סיכומי הדיונים בהלכה שהתקיימו במשך הדורות של אמוראי ארץ ישראל, במיוחד בדורו של רבי יוחנן. הם ערכו את "תלמוד ארץ ישראל" שנקרא גם "התלמוד הירושלמי", על אף שחובר בטבריה. החכם הגדול בטבריה בדור החמישי היה רבי יוסי קרבי בון.

גם בעלי האגדה ערכו קובצי מדרשים כדי למסור אותם בכתב לדורות הבאים, "מדרש תנחומא". חיי היהודים, שהפכו למיעוט בין תושבי ארץ ישראל הנוצרים, הצטמצמו לחיי הקהילה בכפרי הגליל ובדרום הר חברון, סביב בית הכנסת ובית הספר. הם עסקו בחקלאות, בגידול זיתים ובמלאכות שונות: יצירת הסבון, הזכוכית, צביעת בדים.

3. בבל

באותה התקופה, המצב הכלכלי של יהודי בבל השתפר, והיהודים שם היו עשירים ויכלו לנהל את חייהם כרצונם, ללמד תורה ב"ירחי כלה" ובישיבות הגדולות בסורא ובפומבדיתא. ראש הישיבה בדור החמישי היה רב פפא.

4. ארץ ישראל

האימפריה הרומית חולקה לשניים, הבירה של החלק המזרחי היתה ביזנטיון (איסטמבול של היום). הקיסרים הביזנטים היו נוצרים אדוקים שעשו מה שהורו להם הכמרים והנזירים, ששנאו את היהודים והשתדלו להגביל אותם עוד יותר. אחרי מותו של הנשיא גמליאל השישי, הקיסר ביטל את הנשיאות. היהודים מינו "ראש הפרק" כמנהיג הקהילה הארצישראלית, והוא ישב בטבריה. הישיבות נסגרו, וארץ ישראל חדלה להיות המרכז להוראת התורה: ישיבות בבל וחכמיה מילאו תפקיד זה.

36. התלמוד הבבלי ועריכתו

(המאה ה-5 וראשית המאה ה-6)

1. שנאת ישראל מתגברת

החלק המזרחי של האימפריה הרומית, שבירתו היתה קונסטנטינופוליס, או בשמה הקדום ביזנטיון, כלל גם את ארץ ישראל. נסיכה ביזנטית חשובה גרה בירושלים, ובנתה בארץ כנסיות ומנזרים, במדבר יהודה ובנגב. היהודים הורשו לגור שוב בירושלים, אבל מצבם האישי בכל שטח שלטונה של ביזנטיון נעשה קשה יותר. הם חויבו ללבוש טלאי על בגדיהם כסימן שהם יהודים, ואסור היה להם להיות פקידים. הנזירים הסיתו את התושבים הנוצרים להתנפל על היהודים, לבזוז את רכושם ולהרוס את בתי הכנסת, והשינאה ליהודים השתרשה בלב הגויים, בהשפעת הכנסייה.

2. הפלישות הברבריות אל תוך האימפריה הרומית

החלק המערבי של האימפריה נחלש. שבטים ברבריים מגרמניה פלשו לתחום האימפריה והתיישבו בה. הם היו אנשי מלחמה, והיו להם מנהגים פראיים. הם השתלטו על צרפת, על ספרד, על צפון אפריקה, על איטליה, ולאט לאט האימפריה הרומית במערב התפוררה, ובשטחה קמו ממלכות של עמים ברבריים שהשתלטו על התושבים הוותיקים. כבר זמן רב חיו יהודים בדרום ספרד, בצרפת ואפילו בגרמניה, ובתקופה הזאת התרבו הקהילות היהודיות המרוחקות. בהתחלה הברברים התייחסו אליהם יותר טוב מן הרומיים. אבל כאשר הברברים נעשו נוצרים קתוליים, שוב החמיר המצב של היהודים.

3. בבבל

בראש ישיבת סורא בדור הששי לאמוראי בבל עמד רב אשי. הוא התחיל עם חכמי דורו לערוך את הדיונים ההלכתיים של דורות האמוראים, של בבל וארץ ישראל, מזמנם של רב ושמואל ועד ימיו. העריכה של "התלמוד הבבלי" נמשכה עוד שבעים שנה אחרי מותו. התלמוד הבבלי כולל את דיוני החכמים על המשניות הדנות בהלכות שאינן תלויות בארץ ישראל ובמקדש, אלא בחיי הקהילה בלבד: ברכות, שבת וחגים, נישואין וגירושים, נזיקים וסדרי משפט, וענייני כשרות.

ויכוח על נושא אחד נקרא "סוגיא". מתוך מסקנת הסוגיא פוסקים את ההלכה.

הלימוד בתלמוד הבבלי היה יסוד לצורת החיים של כל דורות עם ישראל בגלויות השונות עד המאה העשרים. גם עיקרי אמונה ומוסר ואגדות רבות משולבות בתלמוד.

היו גם בבבל גזרות נגד היהודים, ורבים היגרו משם להודו ולערב. מר זוטרא, בנו של ראש הגולה, מרד במלכות פרס ושלט במחוז יהודי שבע שנים עד שדוכא המרד.

37. הסבוראים

(המאה ה-6)

1. הסבוראים

אחרי חתימת התלמוד הבבלי, החכמים בישיבות של בבל החשיבו את עצמם במדרגה קטנה יותר מחכמי התלמוד, האמוראים. הם ראו מעתה את תפקידם כמסבירים של האמוראים ועל כן נקראו *סבוראים*. הם גם הוסיפו לערוך את נוסח התלמוד, אך לא חלקו על דעות האמוראים. מצב היהודים בבבל היה קשה בגלל הקנאות הדתית של המאגים, כוהני הדת הפרסית, אשר מדי פעם גזרו גזרות נגד שמירת השבת והתפילה. היו חוטפים ילדים יהודים ומחנכים אותם לפי דתם. גם היו מלחמות בין מלכות פרס וביזנטיון.

2. בערב

היהודים שהיגרו לערב השפיעו על הערבים, ובתימן התגיירו רבים. היתה אפילו ממלכה, *חַימָיָה*, שמלכה היה גר. אבל האתיופים הנוצרים, בתמיכת ביזנטיון, עשו נגדם מלחמה קשה והשמידו את היהודים והגרים בתימן. הפליטים נמלטו צפונה, לאזור *מֶכָה*.

3. בארץ ישראל

במהלך המלחמות בין פרס לביזנטיון, הצליחו הפרסים, בעזרת צבא יהודי, לכבוש את ארץ ישראל, ומסרו את ירושלים ליהודים. התעוררה תקווה לבנות את בית המקדש, אבל מהר העדיפו הפרסים את הנוצרים, ובהמשך המלחמה, שוב כבשה ביזנטיון את הארץ מידי הפרסים.

4. במערב

בארצות המערב, הברברים נעשו נוצרים קתוליים והכמרים הסיתו את העם נגד היהודים. התקופה הזאת היתה קשה מאוד ליהודים בספרד, בה המלכים ה*יִזְיִגוּתִים* רצו להכריח את כל התושבים להיות נוצרים קתוליים. כינוסי הכנסייה גזרו על היהודים להתנצר או לעזוב את ספרד. יהודים רבים התנצרו למראית עין, אבל המשיכו לשמור מצוות בסתר. אבל הנוצרים חשדו בהם והענישו אותם ומכרו אותם לעבדים. גם בצרפת היו רדיפות קשות נגד היהודים. כדי להינצל, נאלצו לעבור

ממקום למקום, מכרו או עזבו את הקרקעות שלהם ועסקו יותר ויותר במסחר ובמלאכה.

באיטליה, האפיפיור *נג'וקיוס הגדול* קבע שלא צריך להכריח בכח את היהודים להתנצר, אבל צריך להשפיל אותם ולמנוע מהם להתפתח, בתקווה שבלחץ הצרות יתנצרו מרצון. היו באיטליה קהילות יהודיות רבות וחשובות, במיוחד בסיציליה וברומא. שם התנהלו ויכוחים בין נוצרים ויהודים מלומדים בענייני אמונה.

38. כיבושי האיסלאם.

ראשית תקופת הגאונים

(המאה ה-7)

1. מוחמד

במִּפְּה שבערב קם איש, מוחמד, והכריז על עצמו כנביא. הוא ייסד דת חדשה, האיסלאם, שכללה יסודות מן היהדות ומן הנצרות. המאמינים בנבואתו התקבצו סביבו, היגרו ליִטְרִיב (כיום – אל-מדינה) ושם ייסד מוחמד מדינה. משם ערכו מלחמות נגד שאר הערבים עובדי האלילים, ניצחו אותם ואיסלמו אותם. זה היה ראשית המאמץ המרכזי הנדרש מן המוסלמי, הגיהאד, הוא מלחמת קודש להפצת האיסלאם.

האיסלאם הוא האמונה באל אחד, שמוחמד הוא נביאו האחרון שקובע למאמינים איך להתנהג, ואיך להתפלל.

הנבואות של מוחמד כתובות בספר הקִרְאָן.

מוחמד קיווה שהיהודים יכירו בו כנביא ויתאסלמו. אבל הם לעגו לו ונשארו נאמנים לתורת משה. אז מוחמד נלחם בהם והרג אותם והכריח את הנשארים להתאסלם או לחיות במעמד מושפל של דִיִּימִי, החייב לשלם מס גולגולת, גִּיזִיָּה, ושכירות על הקרקע שלקחו ממנו, ח'ראג'. כך עשה ליהודי נווה המדבר חִיִּיב, אחרי שגירש או השמיד את יהודי יִטְרִיב.

במהרה כבש מוחמד את כל ערב.

2. כיבושי האיסלאם

יורשי מוחמד, החִלִּיפִים, המשיכו לכבוש. הם כבשו את ארץ ישראל, את בבל, ואת פרס. מלכות פרס נעלמה וביזנטיון נחלשה. כל הארצות הכבושות נהיו אימפריה ערבית גדולה.

במערב נכבשה צפון אפריקה אחרי שהשבטים הברברים בלמו את התקדמות הערבים, ובמיוחד שבט שהתגייר, בהנהגת אשה המכונה "הִקְהִינָה". אחר כך חצו את מיצר גִּבְרַלְטָר וכבשו את ספרד, ונכנסו לצרפת, שם נעצרו בשנת 732. במזרח הכיבוש המשיך עוד עד להודו.

3. מעמד היהודים באיסלאם

היהודים בארצות האיסלאם לא הוכרחו להתאסלם. הם נעשו, עם הנוצרים, בני חסות (ד'ימי): היו צריכים לשלם מס מיוחד (ג'יזיה), ללבוש בגד מיוחד, ולהיות מושפלים ונכנעים למוסלמים. אבל בדרך כלל לא היו נרדפים והיו יכולים לחיות חיי קהילה שקטים. לפעמים הערבים לא הקפידו על האיסורים שהטילו על היהודים, שיכלו אז להצליח ולהתעשר. במיוחד בספרד נתקבלו המוסלמים כמושיעים על ידי היהודים, אחרי הרדיפות שסבלו מן הנוצרים.

4. המצב בארץ ישראל

בארץ ישראל, החליטו הח'ליפים של בית אומ'ייה, שישבו בדמשק, לעשות מירושלים מרכז דתי לאיסלאם. הם ניקו את הר הבית מן האשפה שנזרקה שם בימי השלטון הביזנטי הנוצרי, בנו בדרומו מסגד גדול, אָל אַקְסָה, ועל אבן השתייה, מקום קדש הקדשים של בית המקדש, בנו בנין יפה ומכובד, כִּיפַת הַסַּלַע. ליהודים הותר לגור בירושלים ולהתפלל בהר הבית.

הקהילה היהודית בארץ התחזקה, יהודים באו מרחוק לעלות ארצה ולהתישב בה. החכמים עסקו בהלכה ובמיוחד באגדה. הפייטנים חיברו שירים ותפילות בעברית עשירה. הגדולים בפיוט היו הַקְלִיר וַיְנָאִי.

4. המצב בבבל

בבבל, ראש הגולה שהיה בימי הכיבוש הערבי היה בּוּסְטָנַאִי, אשר לפי האגדה ניצול מכל זרע בית דוד מגזרה שגזרו הפרסים. הח'ליפה עָלִי נתן לו כבוד רב.

ראשי הישיבות נקראו נְאֻנִים ולימדו את התלמוד הבבלי לאלפי תלמידים שבאו לבבל מכל הפזורה היהודית, ושלחו תשובות בהלכה לשאלות שנשלחו אליהם מן הקהילות.

39. הקראים. בעלי המסורה. גיור הכוזרים

(המאה ה-8)

1. גזרות העבאסים

השלטון באימפריה האיסלאמית הענקית עבר מבית *אומייה* בדמשק לבית *עבאס*, והחיליפים החדשים ייסדו את העיר *בגדאד*, ליד בבל. הם היו קנאים לדת האיסלאם וגזרו גזרות משפילות ומסים כבדים על בני החסות (*ד'ימי*). היהודים, אשר מדורי דורות התפרנסו בבבל מחקלאות, עזבו את שדותיהם ועסקו במלאכה, במסחר ובמקצועות חפשיים, כמו רפואה.

2. הישיבות והגאונים

למרות זאת, המעמד של ראש הגולה נשאר חזק, והוא היה הנציג של היהודים לפני השלטון. הישיבות העתיקות המשיכו לחנך אלפי תלמידים שבאו מבבל ומכל התפוצות ללמוד תורה. כשחזרו למקומותיהם, השפיעו שם על דרך החיים של קהילות ישראל בכל מקום בהתאם להלכה שלמדו בבגדאד.

התלמוד הבבלי הועתק ונשלח לקהילות השונות ונלמד שם. כשלא הבינו את המשמעות של איזו סוגיא, או אם היו מסופקים בהלכה, היו שולחים שאלות אל הגאון בבבל, עם סכום כסף, והגאון היה משיב תשובה. הישיבות בבגדאד בזמן הגאונים מלאו את תפקיד הסנהדרין בקביעת ההלכה. הרב עמרם גאון קבע בתשובתו את סדר התפילות שהתקבל בכל הקהילות.

3. הקראים

אבל היו יהודים שעירערו על סמכות הישיבות בקביעת אורח החיים היהודי. אחד מהם, *ע'נן*, כפר בתורה שבעל פה ובכל ההלכה התלמודית ואמר לתלמידיו לנהוג כפי שהם מבינים מן המקרא, התנ"ך. כך נוצרה כת הקראים אשר כפרו בסמכות הרבנית לפרש את התורה. הכת התחילה בבבל ואחר כך התפשטה למצרים ולארץ ישראל ולשאר התפוצות.

4. המסחר הבין-לאומי

האימפריה האיטלאמית איחדה תחת שלטון אחד את כל הארצות מספרד ועד הודו. כך נפתחו דרכי מסחר בין ארצות מרוחקות. היהודים עסקו במסחר הבין-לאומי בין הארצות האירופיות, צרפת, גרמניה ואיטליה שהיו אז תחת מלכותו של קַלְגַל הגדול, שהעניק הגנה ליהודי ארצו, ובין ארצות המזרח הרחוק, הודו וסין. מרכזי סוחרים יהודיים היו בבגדאד, ברמלה שבארץ ישראל, בקַיֶדוּאָן שבצפון אפריקה. הסוחרים היהודים נקראו רְדָאָנִים. הם נהגו לפי דיני המסחר של התלמוד, התכתבו בעברית, והמציאו את התשלום בְּשָׂקִים, שחסך מהם להוביל סכומי כסף גדולים ממקום למקום, ולהסתכן בהתקפות ליסטים.

5. כּוּזֵר

בממלכה גדולה וחזקה של עם תורכי אסייתי, הפּוֹזָרִים, ששכנה בין הים הַפְּסֵפֵי לים השחור, המלך ואצילי הממלכה התגיירו. הממלכה היהודית של פּוֹזָר התקיימה יותר משלוש מאות שנה, למרות התקפותיה של ביזנטיון הנוצרית.

6. בעלי המסורה בארץ ישראל

בארץ, היהודים התקיימו בדוחק מכל מיני מלאכות, וחייהם נעשו קשים עוד יותר אחרי רעידת אדמה שהחריבה את רוב היישובים בגליל ובגולן ב-749. בטבריה היה מרכז לימודי חשוב. חכמים עסקו ברישום הניקוד והטעמים של המקרא ובקביעת הנוסח המדויק. הם היו בעלי המסורה. החשובים שבעלי המסורה היו משפחת בן אשר. כתב יד של התנ"ך של בן אשר הגיע לידינו, הוא כתר ארם-צובא, הנשמר במוזיאון ישראל.

40. הרב סעדיה גאון.

מרכז תורה חדש באיטליה

(המאה ה-9)

1. בגדאד כמרכז תרבותי

בגדאד, הבירה של העולם המוסלמי בימי בית עבאס, היתה מרכז תרבותי גדול. נפגשו בה חכמים מעמים שונים מהודו ועד המערב, אשר דיברו בענייני חכמה בשפה הערבית, וחיברו ספרים על חכמת הלשון, מתמטיקה, אסטרונומיה, ועל פילוסופיה. הספרים של פילוסופי יוון, אריסטו ואפלטון, תורגמו לערבית, והיו קוראים בהם, מתווכחים עליהם ומפרשים אותם. החכמים המוסלמים היו משפיעים על הנוצרים ועל היהודים שיתאסלמו, והתקיימו ויכוחים על יסודות האמונה של שלוש הדתות.

2. תסיסה וויכוחים בין היהודים. רב סעדיה גאון

חכמי הקראים כפרו באמיתות התורה שבעל פה ובתלמוד. היו גם יהודים שנעשו אפיקורסים שהתווכחו נגד אמונת ישראל בכלל. חכמי התלמוד שבישיבות, שעברו לבגדאד, היו מחרימים את המתנגדים להם ומבזים אותם, אבל לא ידעו לסתור את טענותיהם, כי למדו רק את התלמוד. חכם יהודי, רב סעדיה, שהתחנך במצרים ולמד שם פילוסופיה ומדעים, והיה שלם בידיעת התורה, שבכתב ובעל פה, הגיע לבבל.

הוא היה בקי בלשון העברית, בארמית ובערבית, וכתב ספרים של דקדוק ומילון למילים הקשות שבתנ"ך. הוא תרגם את התנ"ך לערבית ופירש כל מקום קשה, לפי המסורת של ההלכה התלמודית. מינו אותו לגאון בישיבה בבגדאד.

בכשרונות הגדולים שלו ובמנהיגותו התקיפה, הוא הגן על היהדות המסורתית התלמודית וניצח בוויכוחים את הקראים ואת האפיקורסים. הוא כתב "הנבחר באמונות ודעות" שלומדים אותו עד היום. הוא גם כתב שירים ופיוטים. הוא אחד מגדולי ישראל שבכל הדורות.

3. ארץ ישראל

באותה תקופה, גם בארץ ישראל, למרות העוני והסבל שהיו בה, עמד מרכז חשוב של תורה. בראש הישיבה עמד הגאון רבי אהרן בן מאיר, שהתווכח עם רב סעדיה גאון.

4. היווצרות מרכזי תורה חדשים

המצב הכלכלי של יהדות בבל לא היה טוב כמו קודם, והשפעת המרכז הבבלי והגאונים על כל תפוצות ישראל נחלשה. במקומות אחרים בעולם התפתחו ישיבות שבהן למדו חכמים גדולים. באיטליה, בִּצְאָלִי בדרום ובלוֹקָה בצפון, קיבלו מסורות מארץ ישראל.

במצרים היתה ישיבה חשובה בִּפְּסֻטָאט, ושם חיו סוחרים עשירים. בטוניסיה, העיר הגדולה של המסחר היתה קִירוֹנְאָן, ובה ישיבה חשובה.

5. ספרד

המרכז החדש החשוב ביותר התפתח בספרד, שבה הקהילות היהודיות, שעזרו למוסלמים בעת הכיבוש, זכו ליחס יותר טוב ולאוטונומיה. נוסדה חליפות קוֹרְדוֹבָה, שנעשתה מרכז תרבותי גדול. בחצר הח'ליפים היו משוררים, מדענים, פילוסופים, יהודים ומוסלמים. חכם יהודי גדול, חסדאי אבן שפרוט, נעשה שר החוץ של הח'ליפה, והתכתב עם מלך פוֹנְדֵךְ. הוא היה רופא, בלשן וחכם בתורה שעשה את קורדובה "עיר ואם בישראל".

41. סיום תקופת הגאונים. שמואל הנגיד.

רבנו גרשום

(המאה ה-10)

1. אגדת ארבעת השבויים

אגדה אחת מספרת על חכמים גדולים מבבל שנישבו בידי שודדי ים ונמכרו במקומות שונים. הקהילות היהודיות פדו אותם וכל אחד במקומו ייסד ישיבה, וכך נתפזרה חכמת התלמוד לספרד, לאיטליה, ולצפון אפריקה.

2. איטליה

באיטליה נכתב המדרש היפה "תנא דבי אליהו", וגם ספר היסטוריה על תולדות היהודים בסוף בית שני, "יוסיפון". רופא מפורסם ופילוסוף, שבתאי דזונלו, נסע לבגדאד ללמוד מדע. יהודי ונצ'ה סחרו עם המזרח באניות. הקהילה העתיקה של רומא היתה חשובה מאוד וראשיה השתדלו אצל האפיפיור לקבל הגנה ליהודים מפני פורענויות הכמרים.

3. אירופה

בצרפת ובאשכנז המשיכו היהודים להתיישב ולייסד קהילות חדשות לאורך הנהרות ודרכי המסחר הבין-לאומיים, ובערי השווקים החשובים. השליטים חפצו בכך שהיהודים יתיישבו במדינותיהם, כי רק הם ידעו להביא סחורות יקרות מארצות המזרח הרחוקות, כמו תבלינים ובדי משי. היהודים עסקו במלאכות שונות וגם בחקלאות. השליטים נתנו להם זכויות מעבר והבטיחו להגן עליהם, כי היו לוקחים מן היהודים חלק גדול מרווחיהם. עד למזרח אירופה, בפראג, בפולין, בקייב שברוסיה, היו קהילות סוחרים יהודים. בדרכי המסחר עם המזרח הרחוק ועם הסלבים, היו מביאים למערב גם עבדים.

4. רבנו גרשום מאור הגולה

באשכנז, לאורך נהר הריין, היו קהילות חשובות. במגנצה חי רבנו גרשום מאור הגולה, אשר תיקן תקנות חשובות לעם ישראל: הוא קבע שמתחתנים רק עם אשה אחת. הוא גם כתב קינות יפות על הפורענויות

שהיהודים סבלו.

5. בבל

בבבל חי הגאון הגדול האחרון, רב קאי גאון, שכתב את "השאלות" בהלכה, וגם פיוטים. הוא השיב תשובות לשאלות הרבות שעדיין הגיעו לישיבות בבל מקהילות התפוצות. אבל אחריו כבר לא היתה בבל מרכז היהדות, אלא כמו כל קהילה אחרת. גם בַּגְּזָאד לא היתה כבר בירת העולם המוסלמי, כי האימפריה התפוררה למדינות מוסלמיות נפרדות.

6. ארץ ישראל

ארץ ישראל נשלטה על ידי הפְּטִימִים ממצרים, בעזרת שר יהודי, רבי פֶּלְטִיגָל. בהתחלה מצב היהודים הוטב, אבל אחר כך עלה לשלטון חיליפה אכזרי, אָל תְּאֶפִים, אשר גזר על יהודי הארץ גזרות מבישות, הרס את בתי הכנסת, טבח יהודים רבים ושלח את הנשארים לעבודות פרך. נשארו בירושלים רק חמשים יהודים. גם רעידת אדמה הביאה אסון על כמה קהילות בארץ, ורבים עזבו.

7. צפון אפריקה

בטוניס חי חכם גדול, רבנו נסים (ר"ן), שהיה מתכתב עם רב קאי גאון. הוא חיבר פירוש על התלמוד. בֶּפֶס במרוקו חי רבי יצחק אֶלְפֶסי (ר"ף), אשר סיכם את כל ההלכות שבתלמוד. אבל המלחמות בין השליטים הביאו צרות על היהודים, ורבים היגרו לספרד.

8. ספרד

ספרד המוסלמית היתה מרכז לפריחה תרבותית יהודית. היו בה כמה מדינות, השליטים לעתים קרובות התייחסו ליהודים בכבוד. כמה מן היהודים, שהיו חכמים בתורה ובמדע וגם היו משוררים, נעשו שרים חשובים.

גדול הדור היה שמואל הנגיד בַּנְנֶזְהָה, שחיבר "מבוא לתלמוד", וכתב שירים רבים ויפים בעברית מקראית. הוא היה שר צבא וניצח במלחמות, ודאג לשלום היהודים בספרד. ידידו היה המשורר והפילוסוף רבי שלמה אֶבְנֵן גְּבִירֹזֶל, שכתב את השיר "כתר מלכות".

42. רש"י ותקופתו

(המאה ה-11)

1. בארצות האיסלאם

המצב בארץ ישראל היה קשה, שוב היתה רעידת אדמה, והישיבה של ירושלים עברה לצור. יהודים ירדו למצרים להתיישב. גם בצפון אפריקה היה קשה: כת מוסלמית קנאית, ה *מוֹנְגֵיטוֹן*, גזלה את כל רכושם של היהודים, ורבים נאלצו לעבור לספרד. גם רבי יצחק אֶלְפֶסִי עבר לספרד, ופתח ישיבה גדולה ב *לויסינה*. בספרד היו מלחמות בין הנוצרים בצפון והמוסלמים בדרום. לאט לאט, הנוצרים כבשו בחזרה את ספרד מידי הממלכות המוסלמיות המפורדות. זאת היתה ה" *רִקוֹנְקוּיֶסְטָה*". היו יחידות של יהודים בצבאות המוסלמים וגם בצבא של הנוצרים: הגלות הביאה את היהודים להילחם איש באחיו. הקהילה הגדולה של *טולדו* עברה להיות תחת שלטון נוצרי, שהתייחס אל היהודים בכבוד.

2. איטליה

באיטליה המשיכו הקהילות לשגשג. רבי נתן הרומי חיבר מילון גדול שהכיל מקורות והרבה מדרשים, ה" *ערוך*". משתמשים בו עד היום. אבל הכנסייה גזרה גזרות להפריד בין היהודים והנוצרים, כדי שהנוצרים לא יושפעו מן היהודים.

3. צרפת אשכנז

בצפון התרכזו קהילות חדשות של סוחרים, אפילו באנגליה. באזור הריין, היתה ב *בוֹרְמִיֶנְז* ישיבה, שהיתה למרכז של תורה. למדו בה תלמידי חכמים מכל אירופה. שם למד רבי שלמה יצחקי, רש"י, מן העיר קְרוֹיֶס שבצרפת.

רש"י הוא מן הגדולים שבחכמי ישראל בכל הדורות: הוא חיבר פירוש נפלא על כל התלמוד הבבלי, וגם פירוש על כל התנ"ך. מאז ועד היום, כל ישראל לומדים תורה בעזרת פירוש רש"י, ובלעדיו לא היו מבינים הרבה סוגיות שבגמרא. הוא היה מתפרנס מגידול ענבים ליון.

4. ייסוד קהילת שְפִירָא

הבִּישׁוֹף (כומר) של שְׁפִירָא באשכנז הציע רובע מגורים בעירו ליהודים, מוקף קיר שיוכל להגן עליהם, ונתן להם כתב זכויות. לשליטים היה כדאי שיחיו יהודים במדינותיהם, כדי לפתח את המסחר וגם כדי לגבות מהם מסים.

5. במזרח אירופה. השפעה דתית יהודית ברוסיה

היהודים שהתיישבו בפולין היו שותפים לפיתוח הכלכלי ולאירגון של ממלכת פולין. הם קיבלו שם זכויות, ויותר ויותר יהודים היגרו שמה. גם ברוסיה היו יהודים, בִּקְיֵב, במסלולי המסחר למזרח ולצפון. היתה להם השפעה על האוכלוסיה, שקיבלה מהם לפעמים מנהגים יהודים, כמו שביתה ביום השבת. היהודים ניסו להשפיע על נסיך קייב שיתגייר כמו מלכי פּוֹלֶז, אבל לא הצליחו. ליהודי קייב ניתנו בכל זאת זכויות נרחבות.

43. מסעי הצלב. רבי יהודה הלוי.

בעלי התוספות

(סוף המאה ה-11 ומחצית המאה ה-12)

1. הצלבנים

בצרפת, נשאו כמרים נוצריים דרשות נלהבות ועוררו את העם ואת האבירים לעזוב את הכל וללכת לירושלים לשחרר את קבר יש"ו מן השלטון של המוסלמים, שהתנכלו אז לעולי הרגל הנוצרים. האבירים של צרפת ושל גרמניה התאספו לצבא גדול ונשבעו ללכת לארץ הקודש לכבוש את ירושלים. על הבד שמעל שריון הקשקשים שלהם ועל הדגלים ציירו צלב אדום גדול, על כך הם נקראו **צלבנים**.

2. החרבת קהילות בצרפת ובאשכנז

בדרכם לארץ ישראל עברו בצרפת ובגרמניה דרך קהילות יהודיות. הם אמרו: "אנחנו נוסעים למזרח להילחם באויבי יש"ו, והנה כאן במדינתנו יושבים היהודים שהרגו את יש"ו. נילחם קודם בהם!" הם הציעו ליהודים להתנצר, ואם לא, ייהרגו: "טבילה או מוות!" היהודים סירבו בגבורה לעזוב את התורה, וקידשו את השם במותם.

הצלבנים טבחו אותם באכזריות, ושרפו אותם בתוך בתי הכנסת. יש מקומות שצעירים יהודים נלחמו בנשק נגד הצלבנים, אבל לא יכלו לנצח את צבא האבירים. יחידים וקהילות נאנסו לקבל את הדת הנוצרית. השואה הזאת נזכרת כפרעות *תתניו* (1096). הצלבנים התקדמו מזרחה דרך אירופה המרכזית. בכל מקום בדרכם עשו שמות ביהודים. שרידיהם נמלטו לפולין. בפראג אנסו את הקהילה להתנצר.

3. הצלבנים כובשים את ארץ ישראל מידי המוסלמים

הצלבנים עברו דרך ביזנטיון, הגיעו לארץ ישראל וכבשו אותה מיד המוסלמים. בירושלים, היהודים השתתפו עם המוסלמים בהגנת העיר, אבל הצלבנים לכדו אותה וערכו בה טבח נורא. כל יהודי העיר נרצחו באכזריות, וברחובות זרמו נהרות של דם.

גם על חיפה הגנו לוחמים יהודים, שנטבחו כשנפלה העיר לידי

הצלבנים. הנשארים נמכרו לעבדים.
ארץ ישראל נעשתה כמעט ריקה מיהודים. הישיבה עברה לדמשק.
השפעתה של תורת ארץ ישראל המבוססת על התלמוד הירושלמי כמעט
אפסה.
הצלבנים כוננו בארץ ישראל "ממלכת ירושלים" הצלבנית ובנו בה
כנסיות ומבצרים.

4. בספרד

בספרד היו עסוקים הנוצרים בִּרְקוֹנְקוּיֶסְטָה (כיבוש מחדש מידי
המוסלמים), ולא השתתפו במסעי הצלב. בדרום, ניסו כתות מוסלמיות
קנאיות לאנוס את היהודים לקבל את האיסלאם, והיו מהומות ואי
שקט. אבל ספרד המשיכה להיות המרכז החשוב ביותר של התורה
והחכמה בכל תפוצות ישראל, ורוב יהודי העולם חיו אז בספרד.
בימים ההם חי המשורר והפילוסוף הגדול רבי יהודה הלוי, אשר כתב
שירים עבריים נפלאים של געגועים לציון וגם "ספר ההגנה וההוכחה
לדת הבזויה" בערבית, הוא "ספר הכוזרי" המוכיח את אמיתות תורת
ישראל.
היו בספרד רופאים ומדענים יהודים, מתמטיקאים ותוכנים, ביניהם
פרשן התנ"ך הגדול רבי אברהם אבן עזרא.

5. בצרפת ואשכנז

אחרי הגזרות, הורשו היהודים שנאנסו להתנצר לחזור לדתם, אבל
היחסים עם הגויים היו מתוחים. היהודים הסתגרו בשכונותיהם. לימוד
התורה הלך והתחזק, ועל פרוש רש"י נכתבו "תוספות". גדולי בעלי
התוספות היו נכדיו של רש"י, רבנו תם ורבי שמואל בן מאיר.
ה"תוספות" העמיקו את העיון בסוגיות הגמרא והשוו בין מקומות
שונים. היהודים כבר לא עסקו בחקלאות, וגם במסחר חלקם הצטמצם.
התחילו להתפרנס מהלוואת כסף לגויים ברבית, דבר שלמרות נחיצותו
(לנוצרים היה אסור להלוות בריבית), הגביר את השינאה ליהודים.

44. הרמב"ם ותקופתו

(המחצית השנייה של המאה ה-12)

1. עוד מסעי צלב ושמד

שמונים שנה אחרי מסע הצלב הראשון, בא מסע הצלב השני, ושוב היה שמד בקהילות הריין. ושוב אחרי כחמשים שנה, מסעי הצלב השלישי והרביעי, בנסיון לכבוש מחדש את ארץ הקודש אשר בינתיים שוחררה מן הצלבנים על ידי מושל מצרים סלאח א-דין. באנגליה התנפלו הצלבנים על היהודים. יהודי יורק התבצרו במבצר העיר ונלחמו בפרועים, אבל כאשר ראו שהצלבנים עומדים לנצח, קידשו את השם והתאבדו כולם, כדי שלא יתעללו בהם הנוצרים.

2. הגברת השנאה הנוצרית

בכל מקום הגבירו הנוצרים את שנאתם ליהודים. הם העלילו עליהם עלילות דם, כאילו היהודים שוחטים ילד נוצרי לפני פסח כדי להשתמש בדמו ללוש את המצות. הנוצרים ערכו הצגות בפתח הכנסיות המראות איך יש"ו נמכר, עונה ונצלב על ידי היהודים, והכמרים והנזירים הסיתו את הקהל לעשות פרעות ביהודי עירם.

3. גירוש צרפת

כדי להשתלט על כספם, גירש מלך צרפת פיליפ אוגוסט את היהודים מצרפת, והחרים כל רכושם. כעבור עשרים שנה הוא החזיר אותם כי התברר לו שגביית מסים מהם מניבה לו יותר מגזל חד-פעמי.

4. הרמב"ם

בספרד המוסלמית, בקורדובה, נולד והתחנך הענק שבחכמי ישראל, רבי משה בן מימון. הוא למד את כל התורה כולה, את כל החכמות והמדעים הידועים בזמנו ובעיקר הרפואה והפילוסופיה. הוא כתב פירוש לכל המשנה בהיותו בן עשרים ושש. בגלל רדיפות המוסלמים הקנאים האלמוחדס, שאנסו את ישראל להתאסלם, נמלטה משפחת הרמב"ם למרוקו, ומשם עברו למצרים, אחרי ביקור בארץ ישראל.

הרמב"ם סיכם את כל הלכות התלמוד הבבלי והירושלמי וסידר אותם לפי סדר שיטתי נפלא בחיבורו הגדול "משנה תורה". גדולתו בתורה התפרסמה בכל פזורות ישראל ושלחו אליו שאלות בהלכה ובענייני ציבור ואמונה מכל הארצות. הוא השיב תשובות וכתב איגרות המבארות את דעת התורה.

בסוף ימיו, הוא נעשה נגיד לכל יהודי מצרים, מקורב מאד לשולטן סלאח א-דין ובנו. הוא חיבר ספר במחשבת ישראל הנקרא "מורה נבוכים" בערבית, שתורגם לעברית על ידי רבי שמואל אבן תיבון מדרום צרפת והתפרסם במהרה בקהילות רבות.

עוד בימיו היו ויכוחים חריפים סביב דעותיו. היו רבנים, בעיקר בצרפת, אשר לא קיבלו את הדרך הפילוסופית של הרמב"ם ודבקו באמונה העממית הפשוטה.

5. ארץ ישראל

לארץ ישראל חזרו כמה אלפי יהודים והתיישבו בנמלים צור, עכו ואשקלון. הממלכה הצלבנית התנוונה ונוצחה על ידי סלאח א-דין בקרב ליד טבריה. שוב יכלו היהודים לחיות בארץ, ועלו אליה עולים אשר חשקה נפשם לראות את ציון. שלוש מאות רבנים מצרפת ומאנגליה עלו. המשורר אל חריזי מספרד ביקר בארץ באותם הימים.

45. הרמב"ן. שריפת התלמוד בצרפת

(המאה ה-13)

1. מעמד היהודים בספרד הנוצרית

בספרד הושלמה הרקונקיסטה, חוץ ממלכת גרנדה הקטנה שנשארה מוסלמית. אלפי הקהילות היהודיות בספרד חיו תחת השלטון הנוצרי. אמנם הם נהנו מזכויות נרחבות ומאוטונומיה משפטית ודתית מלאה. בקרב היהודים היו הרבה עשירים, שרים ובעלי משרות גבוהות במלוכות הנוצריות של ספרד. היו בעלי אחוזות קרקע גדולות, וחקלאים, בעלי מלאכה בכל המקצועות, בתעשית הבדים והאריגים, הצמר, הכותנה, הפשתן, המשי, בעיבוד עורות הקלף, בעשיית זכוכית. היו בעלי מקצועות חפשיים, רופאים, פקידים, לבלרים (סופרים מעתיקי ספרים) ואנשי מדע.

המלך אַלֶפּוֹנְסוֹ החכם ביקש מן היהודים לתרגם מן הערבית לספרדית יצירות מדע רבות. ראשי הקהילות היו העשירים החשובים, הקרובים למלוכות. היהודים התרכזו בשכונות מיוחדות בערים. היו ישיבות גדולות וחכמים רבים בתורה, שהיו לומדים גם חכמות אחרות, כמו רפואה.

2. הרמב"ן

גדול הדור היה רבי משה בן נחמן מג'רונה, הרמב"ן, שמיזג בפירושו לתלמוד את תורת ספרד עם תורת בעלי התוספות מצרפת ומאשכנז. הוא היה מן המקובלים הראשונים, שקיבלו את תורת הסוד ממקובלי פְּרוֹבֵנְסָה. הוא כתב פירוש מעמיק בפשט של התורה ושל ספר איוב. בסוף ימיו נאלץ להשתתף בוויכוח עם הנוצרים בנוכחות מלך ארגון, והוא ניצח בטענותיו את המומר שהתווכח נגדו. תלמידו הגדול היה רבי שלמה בן אדרת מברסלונה, חכם תלמודי גדול שכתב הלכות ותשובות רבות.

3. אירופה הנוצרית

בשאר חלקי אירופה הנוצרית, מצב היהודים היה הרבה יותר קשה, בגלל שינאת ישראל של ההמון ובגלל החלטות הכנסייה. ככנס לְטָרָאן באיטליה, החליט האפיפיור לאסור על הנוצרים להיות קשורים ליהודים בעסקים. היהודים גורשו מכל המשרות הרשמיות שהיו להם. הם היו צריכים להתלבש בלבוש מיוחד, עם טלאי צהוב, וכובע מיוחד חד.

בצרפת, במהלך מסע ההשמדה נגד מינים נוצרים בדרום, הקְתָאָרִים, נרצחו גם יהודים רבים. ילדיהם נחטפו ונמסרו לנזירים כדי שיחנכו אותם כנוצרים. במיוחד בגרמניה הרדיפות והשינאה לא פסקו. היהודים התפרנסו מהלוואות כסף בריבית לאצילים ולעם הפשוט, וזה הגדיל את השינאה עוד יותר. הנסיכים והשליטים היו לוחצים אותם וגובים מהם סכומי כסף גדולים מאד. היהודים התנחמו בלימוד תורה בישיבות ובהתקדשם בעבודת ה', כמו חסידי אשכנז, שהגדול שבהם, *רבי יהודה החסיד*, חיבר "ספר חסידים".

גדולי תורה כמו רבי מאיר *מְדוּטֵנְבֵּרְג* היו מנהיגים את הקהילה בגבורה: כשהמלך חבש אותו בבית הסוהר כדי לשחוט כסף מן הקהילות, הוא סירב להפדות ומת בכלא.

4. פולמוס הרמב"ם ושרפת התלמוד

בדרום צרפת שוב התלקחה מחלוקת בעניין דעות הרמב"ם. מתנגדיו הלשינו לנוצרים והאִיִּנְקוֹיִזִּיָּה (בית דין כנסייתי למיגור כיתות הסוטות מן הדוגמה של הכנסייה הקתולית) שרפה את ספריו. כמה שנים אחר כך היתה גזרה בכל צרפת. נשרפו בִּפְרִיִּס עשרים וארבע עגלות מלאות כתבי יד של התלמוד. לתלמידי החכמים לא היו אחר כך ספרי לימוד.

5. במזרח

בתקופה זו פלשו מאסיה הרחוקה עם של נוודים אכזריים, המונגולים, עד לארץ ישראל ועד למרכז אירופה. הם החריבו את הכול בעברם וטבחו בכל העמים שכבשו. קהילות ישראל היגרו למערב, לפולין ולגרמניה.

ירושלים נכבשה על ידי ה *מוֹאֲרִיִּיִּמִים* הפראיים וחרבה כליל. הרמב"ן בזקנותו עלה לארץ והקים מחדש את קהילת ירושלים באחת החורבות, היא בית הכנסת הרמב"ן עד היום.

46. גירוש אנגליה. הרא"ש.

המגפה השחורה

(סוף המאה ה-13 ומחצית הראשונה של המאה ה-14)

1. גירוש אנגליה

יהודי אנגליה סבלו מרדיפות בלתי פוסקות. הם נוצלו בהטלות מסיים כבדים, בגירוש מעיר לעיר עם החרמת רכושם, בנסיונות לנצר אותם. בוטלו שטרי החוב של האנגלים ליהודים. בסוף הוציא המלך צו גירוש של כל היהודים מאנגליה (1290). הם עברו לצרפת ולאשכנז. בצרפת שוב גורשו היהודים ושוב, כעבור כמה שנים, נקראו לחזור.

2. פרעות באשכנז

באשכנז התפשטה שמועה כאילו היהודים גנבו לחם קודש מאחת הכנסיות. גרמני אחד, המכונה *ריידנפליש*, קיבץ המון גדול ופתח בפרעות ביותר ממאה קהילות, שבמהלכם נרצחו כעשרים אלף יהודים. החכם הגדול רבנו אשר (הרא"ש), היגר עם משפחתו לספרד ונעשה דיין בעיר *טולדו*. הוא הביא לשם את תורת חכמי אשכנז ובעלי התוספות, וחיבר פירוש לתלמוד, מלבד תשובותיו הרבות.

3. ספרד

פרשן התנ"ך על פי הפשט ודרך השכלתנות היה רבי לוי בן גרשון (רלב"ג), שחי בפרובנס. בספרד היו חכמים רבים, מתלמידי הרשב"א בברסלונה, וקהילות רבות אחרות. הבן של רבנו אשר, רבי יעקב, חיבר ספר הלכה שאיחד את מסורות אשכנז וספרד, "ארבעה טורים", שנעשה יסוד לכל חיבורי ההלכה אחריו. היו גם חכמים שעסקו בתורת הסוד, המקובלים. בימים ההם נתגלה הספר היותר מפורסם של הקבלה, *ספר הזוהר*, מדרש המספר את רזי התורה מפי רבי שמעון בר יוחאי ותלמידיו. האווירה הטובה שהיתה בספרד כלפי היהודים התחילה להתערער בהשפעת הקנאות הדתית של הכמרים והנזירים הקתוליים, והקינאה של העם בעושרם של היהודים. אסרו את יהודי מלכות קסטיליה כדי

לסחוט מהם כסף.

4. המגפה השחורה

עוד אסון נפל על יהדות אשכנז: המגפה השחורה (סביב 1350). מאסיה התפשטה מגפה נוראה של דִּבְרַבְרַב בכל ארצות אירופה, שבגללה מתו מליוני בני אדם. הגויים הנבהלים האשימו את היהודים במגפה וטענו כי הרעילו את המים שבבארות.

יהודים רבים נתפסו ועונו בעינויים אכזריים ביותר כדי להכריח אותם להודות שהם מרעילים את הבארות. במקומות רבים שרפו את היהודים על המוקד. בכל מקום היה טבח ביהודים והחרמת רכושם. המלכים שיצאו להגן על "יהודיהם" לא הצליחו לעצור את שינאת ההמון. בעקבות הפרעות, נשארה גרמניה כמעט ללא יהודים. בספרד החל מעמדם של היהודים להתדרדר מן התקופה הזאת.

5. ההגירה לפולין

הפליטים מגרמניה הוזמנו לחזור ולהתגורר בה בתנאים משפילים. אך רובם העדיפו להישאר בפולין. כך הלכה וגדלה האוכלוסייה היהודית של פולין. היהודים בפולין המשיכו לדבר בלשון הגרמנית ולא למדו פולנית. הגרמנית הדרומית המעורבת במלים עבריות שבפי יהודי פולין נעשתה לשון היהודים, היידיש.

6. בארץ ישראל

בארץ ישראל שלטו הממלוכים ממצרים. הם לכדו את אחרוני המבצרים של הצלבנים והחריבו את עכו הצלבנית ואת הקהילה היהודית שבתוכה. הממלוכים הרסו את הנמלים שעל היס התיכון כדי שייפסק הקשר בין הארץ לבין אירופה. הארץ נהיתה חרבה ברובה. העיר החשובה היתה צפת, בירת הגליל. הממלוכים התייחסו בסובלנות ליהודים. באו עולים מאנגליה וצרפת ומארצות שכנות והתיישבו בכפרים. רבי אֶשְׁתָּוֵי הַפְּתָחִי ביקר בכל המקומות בארץ ותיאר את ארץ ישראל בספרו "כפתור ופרח".

47. השמד בספרד. גירוש צרפת

(המחצית השנייה של המאה ה-14 ותחילת המאה ה-15)

1. גרמניה וצרפת

בגרמניה, פליטי ההריגות שהיו בזמן המגפה השחורה נקראו לחזור, כי גילו מנהיגי הערים והאצילים שהם זקוקים ליהודים כמלווים בריבית, ושאפשר גם לגבות מהם מיסים גבוהים. אמנם תנאי החיים היו שפלים, ומדי פעם שוב גורשו מעיר זו או אחרת, או שהגויים עשו בהם פרעות.

כשיחידים או קבוצות של גויים מרדו נגד השלטונות הקתוליים, ורצו לתקן את הדת הנוצרית, האשימה הכנסיה את היהודים שהם השפיעו על המורדים בדעותיהם, ושוב התנקמו בהם.

יהודים רבים המשיכו להגר לפולין, כי נהנו שם היהודים מזכויות רחבות, שאיפשרו להם לעסוק במסחר ובמלאכה ולפתח ערים במקומות שהיו בהם רק כפרים.

בצרפת גורשו שוב כל היהודים של הממלכה (1394), ולא הורשו לחזור עוד. רובם עברו לספרד.

2. ספרד

בספרד התחזקה ההשפעה של הכמרים והנזירים המטיפים על המלכים ועל האצילים, וגם על העם הפשוט. הם רצו שכל תושבי ספרד יהיו נוצרים קתוליים אדוקים, ושנאו את היהודים מאד. הם ניצלו את הקינאה בהצלחת היהודים, ונעזרו ביהודים מומרים שכתבו דברי שיטנה נגד האמונה שעזבו ונגד התלמוד.

בשנת קנ"א (1391) התנפלו ההמון המוסתים בכל קהילות היהודים שבספרד, הרגו, עינו, שדדו, וצעקו: "המרה או מוות". כחמשים אלף יהודים מתו על קידוש השם, אבל כמאתים אלף המירו את דתם מאונס, ונעשו נוצרים. הכמרים שמחו בהצלחתם, ומעמדם של היהודים הנותרים הושפל באמצעות חוקים חדשים. הקהילות הגדולות של הערים הראשיות התפזרו לכפרים. הם חיו ברגשי פחד והשפלה.

בכל זאת היו בדור הזה חכמים גדולים וקדושים. הגדול שבהם היה הפילוסוף רבי חסדאי קרְשֶׁקֶשׁ, שחיבר "אור ה'". רבים מן האנוסים התחרטו על חולשתם, יש מהם שברחו לצפון

אפריקה או לְנֶנְקָה וחזרו ליהדות. ויש שקיימו מצוות בסתר, וניהלו כלפי חוץ ארח חיים נוצרי.

אלה שהתנצרו בלב שלם הגיעו למשרות חשובות במלכות, אבל הגויים היו מקנאים בהם ושונאים אותם למרות התנצרותם. היו מומרים ששנאו את דתם לשעבר כל כך שהם השתתפו במאמצים של הכמרים להעביר את שאר היהודים על דתם, כמו שלמה הלוי מבוֹרְגוֹס.

הכנסייה אירגנה ויכוח פומבי בנוכחות האפיפיור בעיר הספרדית טוֹרְטוּסָה. הוויכוח היה ארוך וחכמי היהודים ובראשם הרב יוסף אלבו, שכתב "ספר העיקרים", לא יכלו לדבר בחפשויות, כי הנוצרים היו מחרפים ומעליבים אותם. בסוף הוויכוח גזרו עוד גזרות קשות על היהודים, ושוב רבים התנצרו מתוך פחד וייאוש.

3. צפון אפריקה

יהודים רבים היגרו למקומות אחרים, במיוחד לצפון אפריקה. החכם הגדול רבי יצחק בן שֵׁשֶׁת (הריב"ש) התיישב באלג'יר ועשה אותה מקום של תורה. אחרים התיישבו בפֶּס שבמרקו.

4. בארץ ישראל

הפלישה המונגולית בסוריה ואיום פלישה טורקית בארץ עוד דילדלו את הקהילות היהודיות, והעליה כמעט נפסקה, כי באיטליה אסר האפיפיור על בעלי האניות להסיע יהודים בים.

48. גירוש ספרד

(סוף המאה ה-15 – מחצית המאה ה-16)

1. גרמניה ואיטליה

בכל העולם הנוצרי התגברה השפעת הנזירים שונאי ישראל אשר הסיתו את העם נגד היהודים. מאיטליה ערך הנזיר יוהאן קפִיסְטֶרְאֵנִי מסע הסתה שהמשיך בגרמניה והגיע עד לפולין. בכל מקום גרם לפרעות נגד היהודים, לרצח ולשוד.

באיטליה היה עידן התחיה התרבותית (הרֵנֶסָנְסוֹ). מלומדים גויים התעניינו בספרות העתיקה של יוון ורומא, וגם בתנ"ך ובשפה העברית, והיו מתנגדים לקנאות הכנסייה. מלומדים אלה, ההומניסטים, התייחסו בכבוד אל היהודים ולמדו מהם עברית ויהדות, ואפילו קבלה. הגדול שבהם היה פִיקוֹ דֶלָה מִינְדוֹלָה. גם היהודים לקחו חלק בתחיית המדעים והמחקר.

המצאת הדפוס הועילה מאוד ליהודים, שייכלו עכשיו להדפיס ספרים ולא להעתיק אותם ביד בעמל רב כמו קודם. כך הודפס התנ"ך עם הפירושים של רש"י ואבן עזרא, וגם התלמוד. אבל הנזירים הפְּרִנְסִיסקָנִים השתדלו לפגע בפרנסת היהודים, פירסמו עלילות דם והצירו להם בכל הדרכים.

בגרמניה רצו הכמרים לאסור את התלמוד ולשרוף אותו. היה ויכוח גדול שבו ההומניסט הנוצרי רוֹזִינְדֶלִין הגן על הספרות היהודית.

2. ספרד: האנוסים

הלחצים והפרעות של הנוצרים הצליחו להעביר על דתם כחצי מיליון יהודים, שהיו עתה נוצרים אנוסים. רובם הגדול נשארו נאמנים ליהדות בסתר: הם לא אכלו בשר חזיר, לא בישלו בשבת, צמו ביום הכפורים, היו מחתנים את בניהם לבנות אנוסים אחרים, ולפעמים היו שוכרים לבניהם מלמד יהודי. אבל לעיני הגויים היו מתנהגים כנוצרים.

3. האינקוויזיציה

הכמרים חשדו ביהודים שהתנצרו שאינם נוצרים בלב שלם. הם הקימו בתי משפט מיוחדים מטעם האינקוויזיציה, שהיו חוקרים את האנוסים כדי לגלות אם מקיימים בסתר מצוות מתורת משה. חוקרי האינקוויזיציה היו לפעמים מענים את החשודים בעינויי תופת אכזריים, וכשהיו מודים, היו מטילים עליהם עונשים ומחרימים את רכושם. ואם המשיכו לקיים מנהגים מתורת מושה, היו שורפים אותם על המוקד בכיכר העיר. רבים האנוסים אשר הכריזו בגאווה על יהדותם ומתו על קידוש השם.

4. הגירוש

הכמרים של האינקוויזיציה ידעו שהיהודים שלא התנצרו מחזקים את רוחם של האנוסים.

אחרי שספרד התאחדה במלכותם המשותפת של פְּרַדְיִנְדוֹ וְאִיזַבֵּלָה, וכבשה את נְקֻזָה המוסלמית, בשנה שבה גילה קולומבוס את אמריקה (1492), הוציאו צו גירוש לכל יהודי הממלכה שלא התנצרו. הם נאלצו לצאת ללא כסף וזהב, רק עם תפציהם האישיים. כמאתים אלף יהודים עזבו אז את ספרד. חלק גדול מהם יצאו לפורטוגל השכנה, שם כעבור חמש שנים נאנסו לנצרות על ידי הטבלה המונית. השאר היטלטלו בים באניות, אלפים רבים מתו בדרך ממגפות ומרעב. הפליטים הגיעו לאיטליה, לצפון אפריקה ולטורקיה, שהיתה מעוניינת בכשרונות של היהודים כדי לבסס את מלכותה אחרי שכבשה את ביזנטיון. גירוש ספרד היה אסון כבד שחיסל את הקהילה הגדולה והתרבותית ביותר שבעם ישראל.

5. בארץ ישראל

בארץ ישראל, אחרי תקופה ארוכה של דילדול ושפל, התאוששה קהילת ירושלים בזכות עליית רבי עובדיה מִקְרֵטֵנֶרֶז שבאיטליה. הוא אירגן את הקהילה וחזק אותה, וכתב את הפירוש המפורסם שלו על כל המשנה.

49. אחרי הגירוש. תור הזהב של צפת

(המחצית השנייה של המאה ה-16)

1. טורקיה

הטורקים המוסלמים השתלטו על המזרח התיכון, וביססו את מלכותם בעזרת היהודים מגורשי ספרד, אשר הביאו להם את כשרונותיהם בכל המקצועות, במסחר ובארגון מדיני. הם ידעו את לשונות אירופה ואת מנהגיה ושימשו שגרירים אל מדינות אירופה הנוצרית.

האדם החשוב ביותר בחצר הסולטן (שליט) היה דון יוסף נשיא, שנמלט מן האינקוויזיציה בפורטוגל. הוא הכריח את האפיפיור לשחרר את האנוסים מאַנְקוֹנָה שבאיטליה והטיל חרם מסחרי על העיר. הוא תמך בהולנדים שמרדו נגד ספרד. הוא קיבל מן הסולטן רשיון להקים את טבריה כעיר יהודית עצמאית בארץ ישראל וקרא לאנוסים לבוא ולהתיישב בה.

2. איטליה

אל איטליה הגיעו רבים מן המגורשים, וביניהם החכם הגדול דון יצחק אברבנאל, שהיה לפני הגירוש שר בספרד ובפורטוגל. הוא חיבר פירוש גדול על כל התנ"ך, ואחרי הגירוש כתב ספרים של חיזוק באמונה בהשגחת ה' למרות האסונות הגדולים. הוא חשב שהגאולה תבוא בקרוב, אחרי שהטורקים יכבשו את רומא הנוצרית הרשעה. בנו יהודה היה פילוסוף חשוב שכתב באיטלקית "ויכוח על האהבה". חכם אחר, רבי עזריה מן האדומים, היה הוּמְנִיֶסֶט שכתב ספר במחשבת ישראל, "מאור עיניים".

באותה התקופה הגיע לאיטליה איש שטען כי הוא משבט ראובן. הוא סיפר שיש באפריקה ממלכה חזקה של עשרת השבטים. הוא הציע ברית עם האפיפיור נגד טורקיה. הוא הגיע לפורטוגל, שם אנוסים רבים חשבו שהוא מבשר את הגאולה. אחד מהם, שלמה מולכו, חזר ליהדות, למד קבלה, ועורר את היהודים באיטליה על תקומת ישראל. הוא נתפס על ידי האינקוויזיציה, נשרף חי וקידש את השם בגבורה.

הקתולים התחזקו וגזרו גזרות חדשות. הם שרפו את ספרי התלמוד, והכריחו את היהודים לחיות בשכונות סגורות כמו הגטו של וֶנֶצְיָה,

וללבוש טלאי צהוב.

3. ארץ ישראל

ארץ ישראל ראתה תקופה של גדולה אחרי שנכבשה על ידי הטורקים. חכמים רבים חיו בצפת, שנהיתה מרכז התורה. באו והתיישבו בה יהודים ממגורשי ספרד, בעלי מלאכה בתחום עשיית הבדים וחכמים גדולים.

רבי יעקב *בֵּינֵב* כינס אותם וחידש את הסמיכה, כדי לייסד מחדש את הסנהדרין. אבל המחלוקת מנעה את הצלחת העניין. גדול הדור, שנסמך גם הוא, היה רבי *יוסף קארו*, שחיבר את ה"שולחן ערוך" אשר התקבל בכל ישראל כספר ההלכה המחייב.

בצפת היו גם חכמי הקבלה המופלאים, רבי משה קוֹרְדוֹבָרוֹ שכתב "פרדס רימונים", והאר"י הקדוש, רבי *יצחק לוריא* שלימד את תלמידיו את הסודות של הזוהר הקדוש. הם פעלו לקרב את הגאולה בלימודם, בהתקדשותם ובתפילה בכוונות. השיר המפורסם של קבלת שבת "לכה דודי" נכתב על ידי אחד ממקובלי צפת.

4. גרמניה

בגרמניה, הביקורת של כמה נוצרים נגד הכנסיה והשחיתות שלה התפרצה למרד גלוי נגד סמכותה: *מֶרְטִין לותר* עמד בראש תנועת התיקון, הֶרְפּוֹרְקֵה.

בהתחלה, קיווה *לותר* שהיהודים ישתכנעו להתנצר לנצרות המתוקנת שלו, והוא דיבר על היהודים דברים טובים. אך כשראה שהם נשארים נאמנים לדתם, הוא התפרץ בכתבים מלאי שינאה נגד היהודים עוד יותר מן הכמרים הקתוליים, וקרא לגרמנים להרוג את היהודים, לשרוף את בתי הכנסת ולגרש את כל היהודים מגרמניה. אבל גרמניה היתה מחולקת למדינות קטנות רבות, שחלקן נעשו פרוטסטנטים בדת לותר, וחלקן נשארו קתוליים.

יהודי מסור ונאמן, *יוסף מ'רוסקהים*, השתדל אצל שליטי גרמניה בעד אחיו וזכויותיהם. הוא מנע מהם אסונות, אבל המשיכו מדי פעם לגרש את היהודים מעיר לעיר.

5. פולין

פולין, שאליה הגיעו גלי הגירה רבים זה מאות שנים, והיו שם תנאי חיים טובים מבשאר חלקי אירופה, נעשתה מרכז חשוב של תורה. רבי יעקב פולאק ייסד את שיטת החריפות השכלית של הפילפול בלימוד התלמוד, אבל לא כולם הסכימו איתו. הפוסק הגדול רבי משה אֵיִסְקֶלְיִס (רמ"א) הוסיף השלמות ל"שולחן ערוך" ("מפה"), והפיץ אותו בקהילות אירופה המרכזית.

50. המרכז החדש בפולין

(תחילת המאה ה-17)

1. פולין: חיי הקהילה

עם התפתחות הישיבות וריבוי האוכלוסיה, הגיע תור הזהב של יהדות פולין. אמנם, גם שם הקנאות הנוצרית פגעה במעמדם של היהודים. מסדר הנזירים הישועים הוכנס לפולין. הם הסיתו את הגויים שבערים להצר ליהודים. נאלצו היהודים לצמצם את פעילותם במסחר ולעסוק יותר בהלוואת כספים בריבית. המלך, שהיה מגן על היהודים בגלל המס שהיה גובה מהם, ויותר לאצילים ומסר להם את יהודי הערים שבאחוזות שלהם.

2. ועד ארבע הארצות

היהודים התארגנו כדי להתגונן מפני הגזרות, וייסדו את "ועד ארבע הארצות", שבו ישבו נציגים מן הקהילות הרבות שבארבעת חלקי פולין וליטא. עם נציגי הקהילות ישבו שבעת הדיינים של הערים החשובות כבית דין עליון.

הוועד התכנס בלובלין פעמיים בשנה. הוא היה גובה את המיסים ומוסר אותם למלך, מחליט החלטות בענייני הציבור, ומכריע בסכסוכים בין היהודים על פי דין תורה.

3. גדולת התורה

חיי הקהילות היו מלאים תורה: הילדים היו לומדים בתלמודי תורה, והגדולים בבתי המדרש. בתי דפוס הדפיסו את התלמוד ושאר ספרי הקודש שהיו נחוצים ללימוד. גדולי הדור בהלכה אחרי הרמ"א היו פרשני התלמוד רבי שמואל אֵיֶדֶלְס, המהרש"א, ורבי שלמה לוריא, המהרש"ל, בעל "ים של שלמה". גם לעם הפשוט ולנשים, המדברים יידיש, חוברו תרגומים של התנ"ך וסיפורים מדרשיים כמו "צאינה וראינה".

4. פראג

בפולין לא היו לומדים חכמות ומדעים. אבל בפראג למדו גם מדעים. גדול מחשבת ישראל היה רבי יהודה לִינְא, המהר"ל מפראג, שהסביר בספריו את יסודות האמונה, ובמיוחד ערך עם ישראל, משמעות הגלות והגאולה בספרו "נצח ישראל".

תלמידו רבי ישעיה הלוי הורביץ כתב את הספר "שני לוחות הברית" (השק"ה) בעניני מוסר וקבלה. בסוף חייו הוא עלה לארץ ישראל.

5. בארץ ישראל ובטורקיה

בארץ, המשיכה צפת לפרוח ולהתפתח. נוסד בה בית דפוס, והיא היתה מרכז לימודי הקבלה. תלמיד האר"י, רבי חיים ויטל, רשם את מה שקיבל מרבו בספרים הנקראים "שמונה שערים", וכתביו החשובים ביותר קובצו בספר "עץ חיים", שנעשה לספר היסוד ללימוד קבלת האר"י. אבל השלטון הטורקי נחלש, ומצב היהודים הורע. גם הקמת טבריה נכשלה בגלל התנגדות הערבים מסביב. גם בטורקיה השיגשוג של היהודים נפסק והמסחר עבר גם לידי מתחריהם. השפעתם בחצר הסולטן התמעטה.

6. הגטאות

לא רק באיטליה נסגרו היהודים בגטאות, אלא גם בגרמניה ובאוסטריה. היהודים כבר לא יכלו להתעסק במסחר הבין-לאומי, אלא התפרנסו מעתה בדוחק מרוכלות של חפצים משומשים. היהודים בגטו חיו בינם לבין עצמם, סביב בתי הכנסת, מתנחמים מקשיי חייהם בשמחת החגים והשבתות. תרבותם התמעטה, וכמעט שלא באו במגע עם הגויים. לא הורשו להרחיב את הגטו והיו חיים בצפיפות גדולה, בדירות קטנות בבתים רבי קומות, ברחובות צרים ובתנאים לא בריאים.

בגרמניה היו השלטונות אוסרים על רוב הצעירים להתחתן, כדי שלא יתרבו היהודים.

באיטליה עדיין היו כמה יהודים אשר הצליחו ללמוד, מלבד התורה, רפואה וחכמות כלליות. חכם גדול, מדען, פילוסוף ומקובל היה רבי יוסף שלמה דל מדיגו, "היִשְׁ"ר מְסַנְדֵיָה".

7. ספרד ופורטוגל

בספרד ובפורטוגל, היו אנוסים רבים שהמשיכו לשמור בסתר על זהותם היהודית גם אחרי דורות. רבים מהם נעשו חשובים במלכות וסוחרים גדולים, והם חיפשו הזדמנות לעזוב את ארץ האינקוויזיציה. יש שהגיעו להולנד, שהשתחררה מעל ספרד ונתנה לאנוסים להתיישב בחופשיות ולחזור ליהדות, לבנות בתי כנסת ולארגן קהילות. היהודים הפורטוגלים של הולנד הצליחו מאוד במסחר הבין-לאומי, והקימו בקהילה מוסדות צדקה ובית-ספר למופת. גם לדרום צרפת הגיעו אנוסים, אבל לא חזרו עדיין בגלוי ליהדותם. רבים נסעו למושבות החדשות שבאמריקה, למקסיקו ולבראזיל, והצליחו מאוד. אבל גם שם הביאו הספרדים והפורטוגלים את האינקוויזיציה, ואנוסים שנתפסו על יהדותם קידשו את השם בעלותם על המוקד.

8. אפריקה

הגולים והאנוסים שבאו מספרד ומפורטוגל חיו בהתחלה בקהילות נפרדות, ובגלל תרבותם הגבוהה היו מצליחים יותר מן היהודים שהיו חיים בין הערבים מאות שנים בעוני, ממלאכה ורוכלות. אבל לאט לאט התמזגו איתם. תפילותיהם ותורתם היו על פי המסורת הספרדית, וצורת החיים והלבוש כמו יהודי המקום.

השלטון הטורקי באלג'יר ובטוניס והשלטון של מרוקו רדפו והשפילו את היהודים בכל יכולתם. היהודים נאלצו לחיות בשכונות סגורות שבהן הרחובות צרים ומפותלים. נחמתם היתה בחיי הקהילה ובית הכנסת.

גם במצרים הורע מצב היהודים ומשרת הנגיד בוטלה. היו צריכים לסבול חרפות מן המוסלמים בלי להגיב.

51. גזרות ת"ח ות"ט. שבתאי צבי

(אמצע ומחצית השנייה של המאה ה-17)

1. בארץ

בארץ ישראל היו מלחמות של שבטים דרוזים בגליל. יהודים רבים עברו מצפת לירושלים, אבל שם היה פחה טורקי רודף בצע, *אַל פְּרוּק*, אשר דרש עוד ועוד סכומי כסף גדולים מן הקהילה. כשלא יכלו לשלם, הוא עינה אותם באכזריות. הנוצרים הללו כסף ליהודים, בתנאי שיעזבו את ירושלים.

אחרי זמן מה, צפת הוחרבה כליל על ידי הדרוזים. היהודים שלחו שליחים, *שלוחי דרבנן*, לקהילות הגולה לקבץ נדבות לתמוך ביישוב. השמועות על המצב הקשה בארץ הדאיגו את היהודים, ולא עלו כבר לארץ.

2. פולין

יותר ויותר יהודים באו להתיישב בפולין, ששלטה אז גם על אוקרַיִנָה במזרח. האצילים הפולנים היו בעלי קרקעות וכפרים, ומינו יהודים כמנהלים על המשק: הם גבו מן האיכרים את חלק התבואה של הפריץ, ותשלומים עבור השימוש בטחנה, בכבישים, בגשרים, בבית המרחץ, בבית המרזח. האיכרים שנאו את הפריצים המנצלים אותם, ועוד יותר שנאו את היהודים שפעלו בשם הפריץ.

כמה פעמים התפרצו האיכרים והרגו ביהודים. אבל בשנת 1648 (ת"ח) נמצא מנהיג למרד האוקריינים נגד השלטון הפולני: *חַמְלֵיִסְקִי*. הוא פלש לפולין יחד עם פרשים *טאטארים* (עם מוסלמי שחי ברוסיה ובאוקריינה) ו*קוזַקִים* (קבוצה אתנית סְלֵבִית לוחמנית). הם עשו טבח ביהודים בכל מקום שהגיעו, והרגו אותם באכזריות: כרתו את ידיהם ואת רגליהם, פשטו את עורם בעודם חיים, הטביעו ילדים במקוואות, והשמידו קהילות שלמות.

היו קהילות אשר יחד עם הפולנים התגוננו בגבורה, עמדו במצור והשיבו מלחמה. אך הפולנים בגדו בהם ומסרו אותם לכוחותיו של *חַמְלֵיִסְקִי*. הציעו ליהודים להתנצר, אבל הם קידשו את השם ומסרו את נפשם.

מחצית יהדות פולין הושמדה. רבים נמכרו לעבדים, ויש שברחו

לגרמניה ולהולנד, אבל מתו בדרך מרעב וממחלות, ורק מעטים הגיעו. הקהילות היהודיות בכל מקום ובייחוד בסְלוֹנִיקי ובקושטא עשו מאמץ אדיר לקבץ כספים לפדיון השבויים, כדי שלא ייטמעו בין הגויים.

3. הולנד

הקהילה היהודית הספרדית בהולנד החופשית היתה משגשגת. היו בה הוגי דעות מלאי געגועים לארץ ישראל ולגאולה, ורבנים גדולים ומקובלים. רבי מנשה בן ישראל כתב שאחרי שיגיעו היהודים לכל קצווי ארץ תבוא הגאולה.

הוא נסע לאנגליה להשפיע על המושל קְרוֹמְנֶל להתיר ליהודים להתיישב שם, (היהודים גורשו ממנה כ-400 שנה לפני כן) וכעבור זמן מה, התיישבו יהודים בלונדון, אירגנו סחר בין-לאומי מצליח ועזרו לאנגלים להתחרות בספרדים.

באמסטרדם חי הפילוסוף הגדול שְפִינֹזָה. בגלל דעותיו האפיקורסיות, הוצא נגדו חרם והוא נדחה מן הקהילה.

4. באמריקה

אחרי שהפורטוגזים כבשו שוב את ברזיל מידי ההולנדים, נמלטו משם יהודים רבים שפחדו מן האינקוויזיציה, וחלק מהם נסעו לאמריקה הצפונית וייסדו קהילה בניו יורק.

5. במזרח: שבתאי צבי

באיזמיר שבטורקיה חי מקובל צעיר, שבתאי צבי. הוא חלם שהוא המשיח ושהוא עתיד לגאול את ישראל. דחו אותו מעירו. הוא הגיע לירושלים, חילק כסף לעניים ונשלח למצרים כשלוחא דרבנן. במצרים עשה רושם על היהודים והצטרפו אליו מעריצים שהאמינו בו. הוא התחתן עם נערה שניצלה מפרעות חֶמְלִינְסְקִי באוקְרֵינָה, שרה. כשחזר לירושלים הצטרף אליו מקובל מעזה, נתן, שהתנבא עליו שהוא המשיח. רבים התפעלו ממנו והאמינו שהוא באמת הגואל, מלך ישראל.

נתן העזתי כתב מכתבים לכל הקהילות הגדולות, ובכל התפוצות, הולנד, גרמניה, אמריקה ועד תימן, רבים האמינו שהתגלה המשיח, עשו תשובה בצום ובסיגופים, וחיכו לפקודותיו.

שבתאי צבי ביטל את הצום של תשעה באב והפך אותו ליום חג. אחר

כך נסע לקושטא וחשב שהוא יקבל את הכתר מן הסולטן הטורקי. אבל שמו אותו בבית הסהר, אמנם בתנאים טובים. היו מבקרים אותו מכל הגלויות וכל ישראל היו בטוחים שתכף תהיה הגאולה בנסים גדולים. אבל הסולטן גזר על שבתאי צבי שיתאסלם או ימות. משיח השקר המיר דתו ונעשה מוסלמי, ומת אחרי כמה שנים. היתה אכזבה נוראה בכל ישראל והגויים צחקו על היהודים. כמה המשיכו להאמין בו וחשבו שהמרתו את היהדות מתוך אונס היא חלק מן הייסורים של המשיח.

52. המלחמה בשבתאות.

המצב בארצות האיסלאם

(תחילת המאה ה-18)

1. תימן

היהודים בתימן חיו בעוני, ונרדפו על ידי הערבים. בסבלותיהם, היו מקווים לבוא המשיח, והתלהבו מן השמועות על שבתאי צבי. מחשש שיתקוממו היהודים, שרפו הערבים את כל בתי הכנסת בתימן, והגלו את יהודי צנעא למדבר. רבים מתו. משורר גדול, *רבי שלום שבזי*, כתב שירים נפלאים על הסבל של עם ישראל ועל הגעגועים לציון.

2. פרס

בפרס, היהודים סבלו מאד מן היחס של הפרסים המוסלמים, שהיו מאמינים שהיהודים מטמאים את מה שהם נוגעים. הם היו מבוזים ונאלצו לחיות בגטאות.

3. צפון אפריקה

היהודים מאיטליה שנרדפו, ואנוסים שנמלטו עברו לטוניס. שם הם זכו ליחס טוב מן השלטון הטורקי, אבל שאר היהודים של צפון אפריקה המשיכו לחיות בהשפלה ובעוני. עם זאת, בתוך המלאח (שכונה סגורה המיוחדת ליהודים) היו היהודים חיים ביחד, וצמחו מתוכם חכמים גדולים כמו *רבי חיים בן עטר*, שבסוף חייו עלה לארץ ועם תלמידיו יסד ישיבה בירושלים. הוא חבר את הפרוש לתורה "אור החיים".

4. השבתאות

ב*קושטא* וב*סלוניקי*, שתי הקהילות הגדולות של הספרדים, וגם בפולין, בגרמניה ובהולנד, היו עדיין יהודים שהאמינו ששבתאי צבי הוא המשיח, ושהוא עתיד לחזור ולגאול את ישראל. הם נקראו השבתאים. היו אפילו חכמים שהיו שבתאים. אבל רוב הרבנים השתדלו מאוד לעקור את האמונה במשיח השקר מלב ישראל, והשבתאים שנשארו שמרו על אמונתם בסוד.

כמה מאות שבתאים בסלוניקי התאסלמו למראית עין, והיו מקיימים

בסתר מנהגים מוזרים שכללו ביצוע עברות חמורות כמונה. בפולין, קבוצה גדולה החליטה לעלות לארץ בהנהגת רבי יהודה החסיד, שהיה שבתאי. הם הגיעו לירושלים והקימו את בית הכנסת "החורבה". התנאים בארץ היו רעים והפרנסה קשה. אחרי זמן התפוררה הקבוצה ושרידיה התיישבו בצפת ובחברון.

5. איטליה

באיטליה היהודים המשיכו לחיות בגטו, מופרדים מן הגויים, מתפרנסים ממסחר זעיר ומהלוואות בריבית. בתי הכנסת היו פשוטים בחוץ ומקושטים מאוד בפנים. היה אסור ללמוד תלמוד, והחכמים למדו במקום זה הלכה ברי"ף וקבלה. חכם גדול מאד בקבלה היה רבי משה חיים לוצ'אטו (רמח"ל). חשדו בו שהוא שבתאי והחרימו אותו. הוא נסע להולנד ושם כתב את ספר המוסר הנפלא "מסילת ישרים", ואחר כך עלה לארץ.

6. גרמניה

בגרמניה ובאוסטריה המשיכו היהודים לחיות בשכונות סגורות. הם חויבו בהרבה מיסים לשלטון, שלא היה מרשה לרוב היהודים להתחתן, כדי שלא יתרבו. בגטאות סבלו מאד מן הצפיפות ומכל המגבלות. היהודים גורשו מווינה בירת אוסטריה, ורק לעשירים היו נותנים יותר חופש.

בנמל הקמבורג בצפון גרמניה היתה קהילה שונה, שלא חייתה בגטו. ייסדו אותה אנוסים מפורטוגל שחזרו בגלוי ליהדותם. הם היו סוחרים גדולים וידעו את תרבות הגויים. אחר כך נוסדה גם קהילה אשכנזית בעיר, גם היא בלי גטו.

כמה יהודים עשירים נעשו יועצים בחצרות המלכים והאצילים, והיו משתדלים לטובת אחיהם הנרדפים. הם נקראו יהודי החצר, והמפורסם שבהם היה היהודי זיס.

7. אנגליה

הסוחרים היהודים הפורטוגלים שהותרו להתיישב באנגליה התרבו, והיו לקהילה ממוסדת עם רשות להתפלל בציבור, לייסד בית כנסת, ולקיים מוסדות צדקה וחינוך. הם עסקו במסחר עם אמריקה ושיגשו.

53. החסידות. המתנגדים. ההשכלה

(המחצית השנייה של המאה ה-18)

1. פולין. המצב החברתי

מלחמות רבות היו לפולין עם שכנותיה רוסיה וגרמניה, שהחלישו אותה. לא היה סדר במדינה, והיה קשה לתושבים להתפרנס. הכמרים הקתולים הסיתו את העם נגד היהודים והאשימו אותם שהם מקללים את התבואות ואת הבהמות של הפולנים.

היהודים סבלו ופרנסתם הצטמצמה: הם נעשו סוחרים קטנים, רוכלים, חייטים. רבים חזרו להתיישב במרחבי אוֹקְרֵינָה וחכרו בתי מרוזח ופונדקים בכפרים. הפריצים ניסו לשעבד אותם כמו האיכרים, אבל אלה התנפלו על היהודים ושדדו אותם.

ראשי הקהילות הגדולות היו מנהלים את הקהל בעריצות. הם העניקו משרות טובות לקרוביהם והטילו את רוב המסים על המון העם. בגלל עול הפרנסה, רבים לא למדו תורה ורק שמעו את דרשות המגידים.

היהודים בכפרים היו רחוקים ממרכזי הלימוד ובקושי ידעו לקרוא ולהתפלל. הלמדנים היו מבני העשירים שהיו מתגדלים בחריפות הפילפול ומזלזלים בעמי הארץ.

2. תחלת החסידות

מייסד החסידות היה רבי ישראל בעל שם טוב (בעש"ט). הוא היה יתום וגדל בכפר. הוא טייל ביערות והתבונן בטבע, היה מלמד תינוקות בכפרים ועשה מלאכות פשוטות. אבל הוא היה תמיד שמח, אוהב את ישראל ואת התורה והקבלה שהיה לומד בלילות בבתי המדרש.

מסביב לשולחנו התכנסו תלמידים לשמוע את חדושי התורה שלו ולהידבק באהבת ה' שבו. הוא לימד שה' מתגלה בכל מקום, ושכל יהודי, אפילו חוטא, הוא טוב ויש בו השראת השכינה. צריך האדם לעסוק במצוות ובתורה בהתלהבות, להדבק בצדיק ולבטל את הגאווה.

תלמידיו הפיצו את תורתו וסיפרו על מעשיו הנפלאים, ורבים מן העם ומקצת החכמים נעשו חסידים. הצדיקים הראשונים שייסדו חצרות של חסידים היו המגיד ממזריץ', רבי שְׁנֵי אֹר זֶלְמָן מְלִיָּאָדִי, מייסד חסידות חב"ד, רבי לוי יצחק מברְדִיבֵיב, שהיה מעורר בכל מקום לאהבת ישראל. החסידים בחצר הרבי היו שרים ורוקדים ובהתלהבותם היו מרגישים

התעלות של קדושה המשכיחה את כל סבל הגלות. על פי החסידות, כדי להתקרב לה' לא היה צורך בלמדנות בתלמוד, אלא בשמחה ובדבקות.

3. המתנגדים

וילנא היתה מרכז התורה של אירופה המזרחית. חכם אחד, מן הגדולים שבכל הדורות, רבי אליהו, הגאון מוילנא (הגר"א), תיקן את דרכי הלימוד העקומים של הפילפול וביסס את הלימוד על יושר ההגיון והבקיאות השיטתית בכל תחומי התורה שכתב ושבעל-פה כדי לברר את אמיתתה של תורה בעומק הפשט. הוא היה מקובל ולימד קבלה בסתר לבחירי תלמידיו. הוא עודד לימוד חכמות ומדעי הטבע כדי להגדיל את ידיעות התורה ולהרחיבה.

כשהחסידות התפשטה עד לווילנא, חכמיה ראו בה ובמנהגיה המוזרים, ובמיוחד בהזנחת לימוד התורה, סכנה ליהדות. הם התנגדו לה בכל תוקף ופירסמו חרם נגד החסידים, איסור להתחתן עמם וחיוב לגרש אותם מן הקהילות. החסידים קראו להם מתנגדים ('מסנגדים' בהגייה האשכנזית).

4. הפרנקיזם

בפולין היה המשך חמור לשבתאות. יעקב פרנק, שלמד מן הדוֹנֵמָה בטורקיה (צאצאי תלמידי שבתאי צבי שהתאסלמו למראית עין), הפיץ מנהגים של פריצות והוללות בקהילות של פשוטי העם בפולין. הוא התנצר וגרם לרדיפות נגד היהודים.

5. גרמניה

בגרמניה היה ראש ישיבה גדול, רבי יונתן אֶיבֶּשֶׁץ, שהיה גם מקובל וכתב קמעות. רב גדול אחר, רבי יעקב עֶמְדֵן (יעב"ץ), חשד בו שהוא שבתאי, והתלקחה מחלוקת גדולה שהסעירה את הרוחות במשך שנים, וכבוד התורה והרבנים התחלל על ידי כתבי השינאה בין המחנות היריבים.

באותה תקופה, היהודים שלא חיו בגטו באו במגע חברתי עם הגויים, למדו לשונותיהם והתחילו לנהוג במעשיהם. הם הלכו לתאטרון, רקדו ריקודים מעורבים, קראו בעיתונים שהתחילו אז להופיע, שוחחו בענייני העולם ובחידושים שהתגלו במדע ובפילוסופיה.

התקופה היתה תקופה של התפתחות גדולה של חכמה ומדע אצל המלומדים של מערב אירופה, שקראו לה "ההארה". גם אצל היהודים האלה נולד צמאון לדעת ולהשתתף בזרם הכללי של פתיחות וחכמה חילונית. התנועה הזאת אצל היהודים נקראה "ההשכלה".

6. מנדלסון

ההוגה הגדול של ההשכלה היה רבי משה מנדלסון. הוא בא לברלין מפולין בהיותו נער, למד ונעשה פילוסוף גדול והכיר את גדולי המלומדים הגויים של זמנו. הוא כתב ספר על מצב היהודים, "ירושלים" והסביר שלא צריכים להכריח אף אחד להחליף את אמונתו, ושאינן טעם להחזיק את היהודים בגטאות ולהשפיל אותם. להפך, הם יכולים להשתלב בחיי המדינות באופן מועיל אם יאפשרו להם לרכוש השכלה. הוא תירגם את התורה לגרמנית ופתח בית ספר בברלין, שבו למדו בעיקר תנ"ך ומקצועות חול. כל ימיו הוא שמר בקפידה על קיום המצוות, ונערץ על ידי הגויים.

7. בארץ

בארץ ישראל היתה תקופה טובה בגליל, כששיך מקומי פיתח את החקלאות ואת המסחר.

פקידים מקושטא היו מחזיקים את הקהילות שבערי הקודש בתמיכה כספית. נוסדה בירושלים ישיבת המקובלים המפורסמת "בית-אל", אליה הגיע מתימן המקובל הגדול רבי שר שָׁלוֹם שְׁרָעְבִי (הרש"ש). בחברון היה פוסק גדול ומקובל, בקי בכל התורה, רבי חיים יוסף דוד אַזוּלָאִי (החיד"א). הוא נסע לאירופה כשלוחא דרבנן. שם ביקר בספריות רבות ורשם את כתבי היד העבריים שמצא בהן ותולדות המחברים, "שם הדגולים". אל הארץ עלו מפולין קבוצות של חסידים והתיישבו בה.

54. המהפכה הצרפתית והאמנציפציה

(סוף המאה ה-18 ומחצית המאה ה-19)

1. המהפכה הצרפתית והשיוויון ליהודים

רעיונות הפילוסופים של תנועת ההארה התפרסמו והתקבלו אצל יותר ויותר אנשים. במיוחד דעותיהם על הצורה שבה צריכה מדינה להתנהל, ומי צריך לשלוט ואיך. כאשר התדרדר בצרפת המצב הכלכלי והחברתי, פרצה מהפכה שבמהלכה הוחלף שלטון המלך במשטר של רפובליקה.

לפי חוקת הרפובליקה, העם בוחר בנציגים שיושבים ביחד באסיפה לאומית, מחוקקים חוקים ומחליטים על מה שצריך לעשות. אין כבר זכויות מיוחדות לאצילים: כולם שווים, וגם היהודים הם אזרחים שווים לפי החוק, והדת שלהם היא עניין פרטי. הם צריכים להשתלב בעם הצרפתי ולא להוות אומה נפרדת, בעלת משפט נפרד. אבל לאמונה שלהם, לתפילה ולמנהגים הדתיים אף אחד לא צריך להפריע.

הרעיונות האלה התאימו להשקפות של *מנדלסון*, והם היו חידוש גדול לגויים. רק בצרפת, ובארצות הברית של אמריקה, שרק עתה השיגו עצמאות משלטון אנגליה, קיימו אותם וכתבו אותם בחוק. אבל בכל מקום התעוררו תקוות אצל היהודים והעניין היה לשיחה בין הגויים, אף על פי שהמצב לא השתנה.

2. הפצת האידיאלים של המהפכה הצרפתית

המצביא הגדול של המהפכה הצרפתית, *נפוליאון בונפרט*, כבש את מצרים ועבר לארץ ישראל. הוא הציע ליהודים להצטרף אליו ולקומם את מלכות ישראל בארץ. אבל הוא לא הצליח לכבוש את עכו מידי הטורקים וחזר לאירופה.

הוא כבש את איטליה ובכל מקום היה משחרר את היהודים, הורס את חומות הגטו ומכריז על שיוויון (*אֶמְנִיפִּקָּה*). גם האיטלקים השתתפו בחגיגות השיוויון. גם עם כיבוש הולנד הוכרז על שיוויון, אבל רק קהילה של משכילים הסכימו לוותר על היותם אומה יהודית אוטונומית בתוך המדינה, ולהפוך לאזרחים מלאים. כמה מהם נבחרו לאסיפה הלאומית ההולנדית.

בצרפת כינס *נפוליאון*, שהכתיר את עצמו לקיסר הצרפתים, אסיפה

של יהודים ורבנים שיקבעו את הדינים החדשים ליהודים כאזרחי צרפת. הוא קרא לאסיפה "סנהדרין" לזכר בית הדין העתיק. "הסנהדרין" וויתר על כל צד לאומי ביהדות והכריז על היהודים כ-"צרפתים בני דת משה".

3. בגרמניה

גם כשנפולאון כבש את גרמניה, העניק שיוויון זכויות ואזרחות ליהודים. המשכילים שמחו בתיקונים, אבל הרבנים חששו לאחדות עם ישראל, עת יעזבו את השפה העברית בתפילות ויחליפו אותה בשפת המדינה.

פרוסיה, המדינה הגרמנית החזקה ביותר, ניהלה מלחמה נגד נפולאון. היא כבשה חלק מפולין וחקקה חוקים קשים ליהודים: מס כבד, איסור תנועה ועוד.

המשכילים הגרמנים תלמידי מנדלסון התייאשו לזכות בזכויות אזרח, והציעו להתנצר, אבל בלי להכיר ביש"ו. אבל הנוצרים דחו אותם בבוז והסיתו נגד היהודים וחוצפתם. אז רבים ממשכילי ברלין, וביניהם בניו ובנותיו של מנדלסון שבבתיהם היו נפגשים החברה הגבוהה של ברלין ומשוחחים על ענייני העולם, החליטו "לעבור את הגדר" והתנצרו. גל של המרת דת עבר על פרוסיה ועל שאר מדינות גרמניה, ומחצית קהילת ברלין התנצרה.

כשנפולאון ניצח את פרוסיה הוא העניק גם שם שיוויון אזרחי ליהודים. *דוד פרידלנדר* הציע רפורמה בדת היהודית: לעזוב את התקווה לגאולה בארץ ישראל, לעזוב את השפה העברית, ולראות בפרוסיה את המולדת האהובה. אבל גדולי התורה, רבי *עקיבא איגר* ו*החת"ם סופר*, התנגדו בתוקף להצעות האלה.

4. תגובת היהודים במזרח אירופה

נפולאון עבר גם בפולין ורוסיה אבל שם היהודים לא היו מעוניינים בשיוויון, אלא רצו להמשיך את חייהם כעם נפרד מהגויים, עם שמירת האוטונומיה המשפטית שלהם מבלי להשתלב בחיי המדינה.

אמנם כמה צעירים יהודים התגייסו לצבא הפולני ששירת עם צבא

נפוליאון נגד אוסטריה ורוסיה. הם הצטיינו בגבורתם וכמה מהם היו קצינים.

בסוף נפוליאון נוצח והמדינות השמרניות של מרכז אירופה ביטלו את זכויות היהודים.

החסידות המשיכה להתפשט בין המוני היהודים. עוד בימי המהפכה הצרפתית חי ברוסיה רבי נחמן מברסלב, מייסד שיטה מיוחדת בחסידות. הוא הדגיש את הדבקות בצדיק ואת האמונה הפשוטה בלי התחכמות. הוא ביקר בארץ ישראל ואמר לתלמידיו שרק בה אפשר להשיג את השלמות.

תלמידי הגאון מווילנא (הגר"א), והגדול שבהם רבי חיים מוולוז'ין, ייסדו ישיבה גדולה שלימדו בה לפי השיטה של הגאון. תלמידים אחרים עלו לארץ ישראל וייסדו בירושלים את עדת הפרושים.

5. רוסיה

לפני המהפכה הצרפתית, רוסיה כבשה חלקים גדולים של פולין, שבהם התיישבו והלכו המוני יהודים. כדי למנוע את התפשטותם מזרחה אל תוך רוסיה, קבעו להם "תחום מושב" שהיה אסור להם לעבור אותו. בימי המהפכה ונפוליאון נחקקה ברוסיה "חוקת היהודים" שבה רצו לעודד יהודים ללמוד רוסית ולהיות מועילים לרוסיה אבל גם איימו לנשל אותם מפרנסתם בכפרים כחוכרי בתי מרזח ופונדקים.

55. האמנציפציה. גזירות ניקולאי.

עלילת דמשק

(אמצע המאה ה-19)

1. רוסיה ופולין

הצר ניקולאי קיסר רוסיה רצה להפוך את כל היהודים לרוסים נוצרים בהדרגה. הוא ציווה לגייס רבים מילדי היהודים לשירות בצבא הרוסי. נלקחו ילדים, במיוחד ילדי העניים, לפנימיות צבאיות מרוחקות: הוליכו אותם ברגל מאות קילומטרים, היכו אותם, הכריחו אותם לאכול טרף, לחצו עליהם באיומים ובמכות להתנצר. רבים מתו בדרך, רבים המירו את דתם מאונס, ורבים קידשו את ה' בסרבים להתנצר. בעיירות, כל המשפחות היו חוששות שבניהם יגויסו. הצעירים היו בורחים לשדה ומסתתרים. העשירים לקחו בני עניים כדי להחליף את בניהם, והיה העם הפשוט כועס עליהם.

גזרות רבות גזר ניקולאי נגד היהודים. הוא ניסה להשתמש במשכילים היהודיים לשכנע את העם להכניס את בניהם לבתי ספר ממשלתיים רוסיים, ומטרתו להביא אותם להתנצרות, והוא גירש רבבות יהודים מן הכפרים.

היו חצרות חסידיים חשובות, של חסידי קוצק ושל חסידי גור, שהתפתחו מאוד. המרכז של המתנגדים היה בישיבת וולוז'ין שהעמידה המון תלמידים ברוח של תורת הגאון מווילנא. עוצמת המחלוקת בין חסידיים ומתנגדים פחתה, כי שני הזרמים היו צריכים להתגונן מפני המשכילים, כי למרות כוונותיהם הטובות, השפעתם הביאה לשמד ולהתבוללות, כפי שהיה אפשר לראות בגרמניה.

2. גרמניה

בארצות הגרמניות, אחרי מפלת נפוליאון, נלקחו מן היהודים זכויותיהם. אבל הרעיונות של שיוויון וזכויות שוות לכל האזרחים המשיכו להתפשט, והיהודים שאפו להגיע לאמנציפציה שלמה, כמו בצרפת ובארצות הברית. פרצה מהפכה חדשה בכל מדינות אירופה חוץ מרוסיה, והשתתפו בה יהודים. הוענקו להם זכויות אזרחיות ובוטלו

ההגבלות.

יהודים רבים השתדלו להידמות לגויים הגרמניים ככל האפשר. הם רכשו השכלה כללית במדעים, בלשונות ובתרבות הגרמנית והם רצו לתקן את הדת היהודית כדי שתהיה דומה לנצרות: בנו בתי כנסת הדומים לכנסיות, שבהם התפילות נאמרו בגרמנית ולא בעברית, ביטלו את רוב המצוות, כמו שבת, כשרות ואפילו ברית מילה. המנהיג של תנועת הרפורמה היה **אברהם גֵיגֶר**.

אבל יהודים נאמנים לתורה רצו לעצור את ההתבוללות. הרב **שמשון רפאל הירש** חיזק את היהדות בגרמניה: הוא ייסד בתי ספר טובים, שבהם היו לומדים גם מדעים ולשונות, וגם הרבה תורה, והזכיר את מאמר רבותינו: "יפה תורה עם דרך ארץ".

משכילים ונאמנים לתורה עסקו בחקר היהדות ויצירותיה. חכם גדול באיטליה היה **שמואל דוד לוצאטו**. ובגרמניה פעל ההיסטוריון **צבי-הירש גֵרֶץ**.

3. אמריקה

יהודים רבים מגרמניה וממזרח אירופה שהתייאשו מן האפשרות לקבל שיוויון זכויות, היגרו לאמריקה. שם רבים נעשו רוכלים והתיישבו במקומות רבים, אבל הרוב נשאר בניו יורק והתפרנסו כפועלים במתפרות. חלק מהם ייסדו שם בתי כנסת רפורמיים.

4. בארצות האיסלאם

המצב בארצות האיסלאם היה רע מאוד: היהודים המשיכו להיות מושפלים ומשוללי זכויות, בפרס השתמדו רבים לאיסלאם בגלל הרדיפות. כאשר נכבשה אלג'יר על ידי צרפת, מצב היהודים שם השתפר מאוד.

גם בארץ ישראל, שנכבשה על ידי **איברהים פֶּשֶׁה** ממצרים, השתפר מצב היהודים. אבל צפת סבלה משורה של אסונות: פרעות של דרוזים, רעידת אדמה קטלנית, טבח. הישוב בירושלים גדל, ועליית תלמידי הגר"א עשתה אותה למרכז חשוב של הפרושים. הם ציפו לגאולה שתבוא בשנת ת"ר (1840), והיו מאוכזבים ומדוכאים כאשר לא באה.

פרוש אחר נשלח לתימן וניחם שם את היהודים אשר סבלו מהשפלות רבות: יהודי צנעא היו מחויבים לנקות את בתי השימוש של העיר ואת הרחובות מן האשפה.

5. עלילת דמשק

בדמשק נעלם נזיר קתולי, והאשימו את היהודים ברציחתו. עצרו את נכבדי הקהילה ועינו אותם ביסורי תופת והכריחו אותם להודות, ועל סמך הודאת כזב זו התעללו בזקני היהודים בצורה אכזרית. הידיעות על הפרשה הנוראה הזעיקו את היהודים בכל העולם. המנהיגים היהודים *קְרִמְיָה* מצרפת ו*מוֹנְטְפֶיֶרְיִי* מאנגליה, בעזרת לחץ המדינות של אירופה, הצליחו לאלץ את שליט דמשק לשחרר את האסורים. המאמצים המשותפים של יהודים מארצות שונות השפיעו לטובת אחיהם בצרה. ההצלחה הוכיחה שכדאי ליהודים להתאגד כדי להגן על עצמם.

56. השנויים בחברה היהודית

(המחצית השנייה של המאה ה-19)

במשך כל התקופה ההיא, עם ישראל היה הולך ומתרבה מאד מאד.

1. מרכז אירופה: השנויים אחרי האמנציפציה

במדינות של מרכז אירופה, המהפכות הביאו ליהודים שוויון זכויות. הם כבר יכלו לגור בכל מקום שרצו, לנסוע לכל מקום, לעסוק בכל מקצוע. רבים עברו לגור בערים הגדולות, ועסקו לא רק במסחר אלא גם בתעשייה, פתחו בתי חרושת, כמה היו בנקאים גדולים שהלוו כספים למדינות ונעשו בין האנשים החשובים ביותר בעולם: כך התפרסמה משפחת רוטשילד, שהיו לה בנקים בגרמניה, צרפת, ואנגליה. במיוחד בגרמניה, יהודים רבים למדו באוניברסיטאות ונעשו רופאים, עורכי דין, פרופסורים. חיו בין הגויים, למדו באותם בתי הספר והתערבו בחברתם. רבים עזבו כל מסורת יהודית והתבוללו, התחתנו עם גויים, וילדיהם התחנכו כנוצרים. אחרים היו רפורמים, ורק מעט שמרו על אורח החיים של ההלכה היהודית. הרב שמשון רפאל הירש לחם נגד ההתבוללות וייסד קהילות נפרדות.

הגויים היו מקנאים בהצלחת היהודים, וחלק גדול מהם שנאו את היהודים עוד יותר מאז האמנציפציה. הם כתבו ספרים שבהם נטען כי היהודים הם גזע מרושע שרוצה רק להזיק לבני האדם, ואין לו תקנה, אפילו אם הם מתנצרים.

2. באיטליה

רק באיטליה החזיר האפיפיור את היהודים לגטו והמשיך להכריח אותם לשמוע דרשות הכמרים כדי להביא אותם להתנצר. במשפחה יהודית אחת, משפחת מוֹרְקֶה, הטבילה משרתת נוצריה את בנם לנצרות בסתר. הילד נלקח למנזר כדי שיתחנך כנוצרי, וכל המאמצים להחזירו להוריו לא הצליחו: האפיפיור התנגד בתוקף. כל העולם היהודי נסער מפרשה אכזרית זו.

3. ברוסיה

ברוסיה משל הצאר (קיסר) אלכסנדר השני, שרצה שגם מדינתו תהיה מודרנית. הוא רצה לפתח את המסחר ואת התעשייה. כדי לשנות את היהודים ולהפוך אותם ל"מועילים", ניתנה ליהודים שלמדו בבתי ספר רוסיים, לסוחרים, לרופאים ולבוגרי אוניברסיטאות אפשרות לצאת מתחום המושב. כך נוצרו קהילות חדשות בערים הגדולות של רוסיה, מורכבות מיהודים בעלי השכלה רוסית, שנטו לעזוב את אורח החיים היהודי המסורתי. בנקאים גדולים וסוחרים פיתחו את התעשייה של רוסיה ושל פולין ואת רשת קווי הרכבות.

גם ברוסיה הגויים קינאו בהצלחת היהודים ורצו להגביל אותם, והאנטישמיות היתה חזקה. בתחום המושב נשאר כל העניים, אשר פרנסתם הדלילה נפגעה עוד יותר על ידי המודרניזציה. רבים נעשו פועלים בבתי החרושת. הם קיבלו רעיונות סוציאליסטיים על תיקון החברה והפסקת ניצול העניים על ידי העשירים. גם הסטודנטים היהודים רצו לתקן את החברה על ידי מהפכה.

למרות עזיבת הדת של המשכילים ושל חלק מן הפועלים, עדיין היו המונים שהמשיכו את דרך החיים המסורתית, והישיבות בפולין וליטא שיגשגו. הרב ישראל מסלניץ פיתח את תנועת המוסר.

4. כל ישראל חברים (כי"ח)

היהודים שבארצות מערב אירופה ואמריקה היו חפשיים וגם יותר עשירים. היו כבר עיתונים וידעו מה נעשה בעולם. ראו שהתארגנות היהודים מכמה ארצות כדי למחות על עוול שנעשה לנרדפים, מצליחה לעזור, כמו בעלילת דמשק. הם רצו לעזור לאחיהם שבמקומות אחרים שסבלו מרדיפות ומעוני. לשם כך ייסדו בצרפת חברת "כל ישראל חברים".

חברת כי"ח התערבה במקרים של עלילות דם ברוסיה, באפליה בשווייץ, ובעד מתן זכויות ליהודים בארצות האיסלאם. שם היא גם הקימה בתי ספר כדי להעניק השכלה לנוער היהודי ולאפשר לו להתקדם.

אחר כך נוצרו חברות אחרות לעזרה, בגרמניה, באוסטריה ובאנגליה, שפעלו רבות למען הקהילות הנחשלות במזרח אירופה ובארצות האיסלאם. שר המשפטים הצרפתי-יהודי קרמיה העביר חוק המעניק ליהודי אלגיר אזרחות צרפתית.

5. בארץ ישראל: גידול הישוב הישן והיציאה מן החומות

ארץ ישראל שוב היתה תחת שלטון טורקי, אבל טורקיה היתה חלשה

ומדינות אירופה התערבו בענייניה. הקונסולים היו מגנים על נתיניהם מפני הפקידים הטורקים. הקונסול האנגלי הגן במיוחד על היהודים. גם טורקיה נתנה שיוויון זכויות לכל אזרחיה, אבל למעשה האפליה נגד היהודים המשיכה, והם היו צריכים לשלם שוחד כדי שלא יציקו להם. בכל זאת, הביטחון השתפר, ובכל התקופה היתה עליה לארץ. אבל היה קשה למצוא פרנסה, ורבים מן היהודים, במיוחד האשכנזים, היו נתמכים על ידי הכוללים שהיו מרכזים את התרומות שיהודי הגולה תרמו לחיזוק תלמידי החכמים בארץ. גבאי הכוללים היו שולטים בקהילה ומתנגדים לכל חידוש. הם התנגדו לייסוד בתי ספר מקצועיים ולרעיון של התיישבות חקלאית.

מרוב צפיפות בירושלים נוסדו שכונות חדשות מחוץ לחומות, בעזרת משה מונטיפיורי: משכנות שאננים, נחלת שבעה, ויותר מאוחר מאה שערים. למרות ההתנגדות של הכוללים, תלמידי הגר"א בצפת ובירושלים יצאו מן הערים וייסדו את ראש פנה ואת פתח תקוה, והתחילו את ייסוד המושבות החקלאיות הראשונות ושמחו לבנות את הארץ בעבודת כפיהם. למאמצים אלה הצטרף הרב אלקלעי, חוזה המדינה והגאולה.

57. הפוגרומים. העליה הראשונה

(סוף המאה ה-19)

1. האנטישמיות והפוגרומים

האנטישמיות כתבו ספרים, הוציאו עתונים, ציירו ציורים המראים את היהודים כרשעים שמטרתם להזיק לגויים. גם ממשלות השתמשו ביהודים כשעיר לעזאזל: כשהיה איזה אסון או אם העם היה סובל מעוני, האשימו את היהודים.

ברוסיה הסיתו השלטונות את ההמון נגד היהודים. האיכרים התנפלו על קהילות, שדדו, שברו, היכו עינו, רצחו והלכו. התנפלות כזאת נקראת ברוסית "פּוֹגְרוֹם" (שבירה, ניתוף). היהודים היו חסרי הגנה, וחיו בפחד.

2. ההגירה למערב

המוני יהודים היגרו לאמריקה, בעיקר לארצות הברית. עזרו להם אירגוני עזרה יהודיים, אבל כשהיו מגיעים לנמל של ניו יורק, היו צריכים להתרגל לארץ חדשה ולהרויח את לחמם בעבודה קשה. הם התיישבו בערים הגדולות, הצטופפו בדירות קטנות, עבדו בבתי מלאכה לתפירת בגדים מן הבוקר ועד מאוחר בלילה, תמורת שכר נמוך. במשך השנים, עברו לאמריקה מיליוני יהודים, וארצות הברית נהיתה הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעולם. רובם היו שומרי מצוות, כך שחשיבות הרפורמים פחתה יחסית. אבל גם הם, ככל שהצליחו והתעשרו, אימצו את דרך החיים של הגויים שם.

חלק מן המהגרים נשארו במערב אירופה, בגרמניה, צרפת ואנגליה, והתפרנסו מרוכלות ומחייטות. חלק היגרו למצרים.

3. שנויי הדעות. הסוציאליזם וראשית הציונות

היהודים, שכבר כמה דורות השתדלו לקבל שיוויון זכויות ולהידמות לגויים, וחשבו שככה תיפסק השינאה נגדם, נוכחו לדעת שאף פעם לא יתייחסו אליהם הגויים כמו אל כל אדם, ושהאנטישמיות תימשך.

הסטודנטים שרכשו השכלה רוסית התחילו לחזור לעמם ולחפש פיתרון לבעיה. יש שחשבו שרק מהפכה שתהרוס את השלטון של הצאר ותתן לפועלים לשלוט, תוכל להביא עידן מאושר של שיחרור כל

הנדכאים, הפועלים והיהודים.

נוסדה תנועת פועלים יהודים חזקה "הבונד". היא השתלבה עם תנועות סוציאליסטיות אחרות, ותבעה זכות ליהודים לפתח את תרבותם המיוחדת ואת שפת היידיש, ולחיות כמו שהם רוצים, גם בלי לקיים מצוות.

אחרים, "חובבי ציון", חשבו שאין פיתרון בגולה. רק על ידי חזרה לארץ ישראל, התיישבות בה, וחידוש עבודת האדמה לפי מצוות התורה, תבוא גאולה לעם ישראל.

4. בארץ

קבוצות קבוצות התארגנו ועלו לארץ והצטרפו לתלמידי הגר"א בני ירושלים וצפת, וייסדו מושבות בשרון ובגליל. באותה תקופה עלו מתימן ברגל משפחות רבות והתיישבו בכפר השילוח מחוץ לחומות ירושלים. מרוסיה באו אפילו קומץ של סטודנטים חילוניים, ביל"ו. כל אלה היו את העליה הראשונה.

בירושלים היו עיתונים שעודדו להתיישבות החדשה. העיתונאי אליעזר בן יהודה השתדל להחיות את הלשון העברית כלשון דיבור. באותם השנים היתה הארץ חרבה. רק הערבים היו מעבדים את האדמה, וחייהם היו קשים. ליהודים, שלא היו יודעים חקלאות, היה עוד יותר קשה, והמושבות הראשונות נעזבו כעבור כמה שנים. אבל הבנקאי היהודי הגדול מצרפת, הברון דה רוטשילד, שלח כסף ומומחים לחקלאות כדי לעזור למושבות. נטעו כרמים ועשו יין, ונטעו פרדסים. מושבות מפורסמות היו בזכרון יעקב ובראשון לציון. הפקידים של הברון היו מפקחים על הכל, וזה לא היה נעים למתיישבים. אבל בזכות הברון הנדיב, התחיל היישוב החדש להאחז בארץ ולחיות מעבודת החקלאות.

58. פרשת דריפוס. הקונגרס הציוני.

העליה השניה

(שלהי המאה ה-19 ותחילת מאה ה-20)

1. פרשת דריפוס

באירופה רבים היו היהודים שהתבוללו לגמרי וחיו בדיוק כמו הגויים. יהודי אחד מתבולל, דְרִיפּוּס, היה קצין בצבא הצרפתי. האנטישמים בצבא העלילו עליו עלילת שווא כאילו הוא מסר לגרמניה תכנית סודית של תותח. ערכו משפט והרשיעו אותו כבוגד. אחרי כמה שנים קמו גויים שוחרי צדק והצליחו להביא לזיכוי במשפט חוזר. אבל הפרשה הזאת הוכיחה ליהודים שההתבוללות לא מצילה מן האנטישמיות.

2. הרצל. הקונגרס הציוני

אחד העתונאים שכתבו על משפט דְרִיפּוּס היה תְּאֹדוֹר הרצל. הוא השתכנע שרק ייסוד מדינה יהודית עצמאית יוכל לפתור את בעיית היהודים. הוא כתב מכתבים, מאמרים, ספרים, וכינס אספה גדולה של נציגי קהילות ישראל של כל אירופה לדון על הקמת מדינה יהודית. זה היה הקונגרס הציוני הראשון, בעיר בְּזַל שבשווייץ.

כל חייו הוא ניסה להשפיע על הסולטן בטורקיה למכור את ארץ ישראל ליהודים. הוא לא הצליח בכך, אבל הקונגרס הציוני כונס שוב והרעיון של מדינה ליהודים בארץ ישראל התפרסם גם אצל היהודים וגם אצל אומות העולם.

בקונגרסים מפלגות שונות הגו רעיונות שונים: יש מי שחשב שצריך קודם כל לקבל מן הגויים את ארץ ישראל, ואחר-כך להתיישב בה. אחרים חשבו, כמו חובבי ציון, שצריך בינתיים להתיישב בארץ כמה שאפשר אפילו תחת שלטון זר.

3. העליה השניה

בינתיים היה ברוסיה גל שני של פוגרומים נוראיים (1905 ואילך). הפעם התארגנו בכמה מקומות קבוצות של יהודים צעירים והגנו על קהילותיהם. שוב היתה הגירה גדולה לאמריקה, וגם לארץ ישראל באו

צעירים רבים, סטודנטים ובני טובים, רובם חילוניים, בעלי רעיונות סוציאליסטיים, שאיבדו כל תקווה לתיקון המצב בגולה. הם היוו את העליה השניה. במושבות, העסיקו בעיקר פועלים ערבים, זולים ורגילים לעבודות החקלאות. העולים נאבקו למען עבודה עברית.

כעבור זמן התחילו לייסד יישובים חקלאיים משלהם, של פועלים בלבד, שחיו בשותפות, אירגנו בעצמם את העבודה: *דְּנִיָּקָה*, על יד הכנרת, היה ראשון הקיבוצים.

המושבות היו סובלות מגניבות הערבים שבאו מן הכפרים הסובבים ומן הבדדים. היו שוכרים שומרים ערבים, אבל אלה היו משתפים פעולה עם הגנבים. צעירים יהודים אירגנו חברת שמירה, "השומר", והגנו על רכוש המושבות, רכובים על סוסים ומחזיקים בנשק.

הערם גדלו: בירושלים נוספו שכונות מחוץ לחומות, צפת וטבריה התרחבו, וביפו נוסדה שכונה חדשה בחולות שבצפון העיר, שבמשך הזמן נהיתה העיר הגדולה תל-אביב.

יישובים נוסדו במקומות קשים: חדרה שכנה בין ביצות שבהן גדלו יתושים שבעקיצותיהם הדביקו את החלוצים במחלת המַלְרִיָּה, ורבים מתו.

הגיעה אז לארץ עליה של תימנים שעבדו בפרדסים.

4. הישוב החדש והישוב הישן בארץ ישראל

היהודים הדתיים שבארבע ערי הקודש (ירושלים, חברון, צפת, וטבריה) לא שמחו לראות את החילונים שבאו מקרוב. הם המשכו רובם להתקיים מן "החלוקה" של כסף התרומות לכוללים מחוץ לארץ, ולהקדיש את חייהם ללימוד תורה. הם נקראו "היישוב הישן". ב"יישוב החדש", מלבד הדתיים, היו חילונים רבים שרצו לייסד תרבות יהודית חדשה, לא דתית, מודרנית, שונה מזו של הגלות. הם השתדלו לדבר עברית, והילדים שנולדו בארץ דיברו עברית. נוסדו בתי ספר שבהם לימדו את כל המקצועות בעברית.

הרב של יפו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, היה שונה בדעותיו מרבני היישוב הישן. הוא ראה בתחיית החקלאות היהודית בארץ סימן לגאולה ואהב וכיבד את החלוצים שמסרו נפשם על ארץ ישראל, למרות שלא הקפידו על המצוות או אפילו התנגדו לדת.

5. במערב אירופה

במערב אירופה המשיכו היהודים להתבולל. המגיעים מרוסיה ומפולין היו שומרים דת אבל מהר היו משנים את דרך חייהם בהתאם למנהגי המערב והשתלבו בחברה הכללית. הרבה יהודים התפרסמו כרופאים, מדענים, אומנים, מוסיקאים, סופרים, ופילוסופים.

6. מלחמת העולם הראשונה

ואז פרצה מלחמת העולם הראשונה, המלחמה הגדולה ביותר שהייתה אי פעם, בין ארצות רבות על פני כל העולם. מצד אחד היו צרפת, אנגליה, רוסיה, ואחר כך ארצות הברית. מן הצד השני היו גרמניה, מדינות מרכז אירופה וטורקיה.

המלחמה נמשכה ארבע שנים והתאפיינה בלחימה מתוך חפירות, בגלל ההפגזות הנוראיות. בפעם הראשונה התחילו להשתמש בטנקים, במטוסים. הרעילו את האויב בגז. מיליוני חיילים ואזרחים נהרגו במלחמה האכזרית הזאת. משני הצדדים היו חיילים יהודים, ומצב זה הצביע על בעיית ההתמזגות במדינות של הגויים: יהודים נלחמים בעד מולדת זרה, ועלולים להרוג איש את אחיו בריב לא להם.

בארץ ישראל, שהיתה תחת שלטון טורקי, רוב היישוב היהודי היה מתפרנס מן החלוקה, ומצבו היה נורא: הכסף לא הגיע, העוני, הרעב והמחלות השתלטו על היישוב. גם היישוב החקלאי החדש סבל. אלפים רבים מתו מרעב. הטורקים התאכזרו על היהודים, ואסרו את רוב מנהיגי הקהילה. בני משפחת אהרונוסון בזכרון יעקב אירגנו רשת ריגול לטובת האנגלים, "נילי", עד שנתפסו ונהרגו.

59. המנדט הבריטי בארץ

(1918-1948)

1. הצהרת בלפור. כיבוש ארץ ישראל

באנגליה, הציונים השתדלו לשכנע את הממשלה הבריטית להסכים לתוכנית החזרת עם ישראל לארץ ויצירת מדינה ליהודים. אחרי מאמצים דיפלומטיים רבים מצד אישים יהודים, ממשלת בריטניה הצהירה שהיא תעזור להקמת בית לאומי לעם ישראל בארץ. זאת היתה הצהרת בלפור.

הצבא האנגלי בפיקודו של גנרל אֶלְגֵ'נְדֵ'ר כבש את הארץ. בינתיים יהודים בפיקוד ז'בוטינסקי רצו להשתתף כלגיון עברי מיוחד בצבא האנגלי. הם לקחו חלק בקרבות האחרונים של כיבוש הארץ. אבל אחרי הניצחון הצבא האנגלי לא התייחס לתוכניות של היהודים ורק שמר על הסדר.

2. המהפכה הרוסית

בינתיים, עוד בימי המלחמה, התחוללה מהפכה ברוסיה, והצאר הודח. הסוציאליסטים והקומוניסטים, וביניהם יהודים רבים, תפסו את השלטון וכוננו משטר מיוחד שעוד לא היה בעולם, על פי התוכנית של מַרְקָס: דיקטטורה של הפועלים.

המועצות של הפועלים, ה"סובְּיֵיטִים", התכנסו והחליטו על הכול. כל הרכוש היה שייך לממשלה, שהייתה בידי נציגי הפועלים המהפכניים, לְנִין, וְטְרוֹצְקִי היהודי. אבל עד שביססו הקומוניסטים את שילטונם, היתה ברוסיה ובאוקרַיִנָה מלחמת אזרחים קשה בין הצבא של המהפכה, הצבא האדום, ובין הצבא הנאמן לצאר, הצבא הלבן.

הצבא הלבן היה טובח ביהודים בכל מקום שעבר בו. הממשלה באוקרַיִנָה אירגנה פוגרומים שבהם נהרגו עשרות אלפי יהודים. אחר כך המשטרה הקומוניסטית היתה הורגת חנוונים יהודים כי הם לא השתייכו למעמד הפועלים.

3. ועידת השלום בְּוֹרְסֵיי. חבר הלאומים

כדי להסדיר את המצב אחרי המלחמה, התכנסה ועידת שלום בְּוֹרְסֵיי (עיי פְּרִיס) בצרפת. העיקרון שהנחה את המנצחים היה שלכל עם יש זכות להיות עצמאי ולכונן מדינה משלו בארץ שהוא חי בה. כך נוסדה שוב מדינת פולין, שזמן רב חדלה להיות מדינה והיתה מחולקת בין גרמניה לרוסיה. כך הונגריה, שהיתה מקודם תחת עול האימפריה האוסטרית, וצ'כוסלובקיה. נוסד גם "חבר לאומים", אסיפה של מדינות, שתפקידה היה לשמור על השלום ועל זכויות העמים השונים. גם היהודים דרשו שיהיה להם "בית לאומי" שבו יוכלו להתכנס ולכונן מדינה משלהם. חבר הלאומים נתן לבריטניה מְנָדָט (שליחות) על ארץ ישראל כדי שתאפשר ליהודים לכונן בה את ביתם הלאומי.

4. המיעוטים במרכז אירופה

במדינות החדשות שקמו במרכז אירופה ניתנו ליהודים זכויות שוות, אבל הגויים ראו אותם כזרים ושנאו אותם, והאנטישמיות גברה. מנעו מן היהודים להשתלב בחיי המדינה כאזרחים שווים: הגבילו את כניסתם לאוניברסיטאות, לא קיבלו אותם כפקידי ממשלה, הטילו מיסים מיוחדים שפגעו דווקא ביהודים. רבים החליטו לעזוב. אבל ההגירה לארצות הברית הוגבלה, ולכן הם פנו למערב אירופה או לארץ ישראל.

למרות האנטישמיות, חיי התרבות של היהודים היו ערים ומגוונים: ביידש נכתבו ספרים, הוצגו הצגות תיאטרון, הופיעו עיתונים רבים. היו מפלגות רבות, דתיות, חילוניות, סוציאליסטיות, ציוניות, ולאומניות.

5. רוסיה הקומוניסטית

אבל ברוסיה הקומוניסטית חלה תפנית והיהודים לא יכלו יותר לבטא את ייחודם הלאומי. הדיקטטורה של המפלגה הכריחה אותם להתבולל בתרבות הרוסית החדשה ולעזוב את לשונם, את מנהגיהם, ואת אמונתם, והציונים נרדפו.

6. מערב אירופה

במערב אירופה ובארצות הברית היהודים התבוללו, השתתפו בתרבות האירופית, ועוררו קינאת האנטישמים. בגרמניה במיוחד, האשימו את היהודים במפלה במלחמה ובעוני שנוצר בגלל המשבר הכלכלי העולמי. התנועה הלאומנית האנטישמית, הנאציונל-סוציאליזם, התפשטה והעלתה לשלטון את היטלר (1933), שהתחיל להפלות את היהודים ולרדוף אותם. רבים היגרו והגיעו למערב ולארץ ישראל.

7. בארץ ישראל

בארץ התחיל המנדט הבריטי. אבל מהר מאוד גילו היהודים שהאנגלים אינם רוצים לעזור להם להקים את הבית הלאומי, אלא מקשיבים לתלונות הערבים ומוותרים להם, כל פעם שהם התנפלו על היישוב היהודי ורצחו אותם.

היישוב ניבנה בכוחות עצמו למרות החוסר באמצעים, ולמד להתארגן לבד. קנו קרקעות, ייסדו יישובים, קיבוצים ומושבות, ייסדו מפעלי תעשייה, בנו ערים גדולות כמו תל אביב, ייסדו את האוניברסיטה העברית בירושלים והטכניון בחיפה. כדי להתגונן מפני התקפות הערבים, אירגנו את ההגנה.

בתנועה הציונית היו חילוקי דעות בין תנועת הפועלים הסוציאליסטית, שהלכה וגדלה, ורצתה להמשיך לשתף פעולה עם הבריטים למרות הוויתורים שעשו לערבים והבעיות שעשו ליהודים, לבין התנועה הןוּיזְיוֹנִיסְטִית של ז'בוטינסקי שרצתה להגיב בחומרה נגד הערבים והבריטים.

היה מרד ערבי גדול נגד הבריטים (1936-1939), שבעקבותיו החליטו הבריטים לעצור את העלייה ולחלק את הארץ בין הערבים והיהודים. בינתיים פרצה המלחמה.

60. השואה.

מלחמת העצמאות ויסוד המדינה

(1933-1948)

1. ההכנות למלחמה בגרמניה ותחילתה

היטלר והנאצים האמינו שהעם הגרמני הוא העם העליון, המיועד להיות אדון על שאר העמים, בעוד שאר העמים פחותי הערך ראוי להם להיות עבדים לגרמנים. באידיאולוגיה הנאצית, לעם היהודי מעמד מיוחד: הוא נחשב למגיפה של חיידקים המזהמים את האנושות, וחובה להשמיד אותו. ככה האמינו (אולי בסתר) מיליוני הגרמנים שהעלו את היטלר לשלטון. והוא התחיל לבצע את תכניתו.

הוא רדף את היהודים בגרמניה עד שמאנשים חשובים ומכובדים הם נעשו נרדפים אומללים, שקיוו רק להימלט. הוא הכין את ארצו למלחמה, הגדיל את הצבא, את בתי החרושת לנשק, והתחיל לפלוש אל מדינות קטנות באירופה, כמו אוסטריה וצ'כוסלובקיה (1938). אנגליה וצרפת, שיכלו להתנגד לו, פחדו להיכנס למלחמה, וויתרו לו.

היטלר המשיך בתקפותו וכבש את כל פולין (1939). אז הוכרחו צרפת ואנגליה להיכנס למלחמה. בפולין, הגרמנים הרגו המון אזרחים, ובמיוחד יהודים. הם כינסו את היהודים לגטאות צפופים בערים, גזלו את רכושם, והכריחו אותם לעבוד בבתי חרושת בעבודת פרך. הסבל, העוני והרעב היו נוראים. מאות אלפים מתו מרעב. כמה אמיצים ברחו לרוסיה, אבל רוב היהודים חשבו שהמצב הנוראי יחלוף.

2. נצחונות גרמניה

היטלר כבש את צרפת, וגם שם נרדפו היהודים. אחר כך נלחם נגד רוסיה, וכבש את חלקה הנרחב במבצע בזק, כמעט עד מוסקבה. בכל מקום שנכנס הצבא הגרמני, כינסו את היהודים מן הכפרים, הביאו אותם למקום בשדה, הכריחו אותם לחפור בור גדול, ורצחו את כולם, ערומים, ביריות מקלעים. כך היטלר התחיל להשמיד באופן שיטתי את כל היהודים.

3. מחנות ההשמדה

בפולין בנו הגרמנים מחנות ריכוז ומחנות השמדה שבהם השמידו את היהודים בחדרים שהיו מזרימים לתוכם גז רעיל. אחר כך היו שורפים את גופותיהם. מידי פעם היו חוטפים כמה אלפי יהודים בגטאות, ושולחים אותם ברכבות אל טְרַבְּלִינְקָה, אוֹשְׁוִיץ, ועוד, להירצח בתאי הגזים.

את היותר חזקים בין המגיעים למחנות היו מעבידים עבודת פרך משפילה, במזון כל כך מועט שהיו נעשים רזים כמו שלד ומתים תוך שלושה חודשים, אם לא נהרגו קודם במכות או בעינויים משונים שהמציאו.

מכל המדינות שנכבשו על ידי גרמניה הנאצית נשלחו היהודים ברכבות אל מחנות ההשמדה. מספר מועט של יהודים הצליחו להסתתר, וחיו חיי פחד וחוסר כל.

4. התבוסה של גרמניה

לאט לאט התגברו אויבי היטלר – רוסיה, אנגליה וארצות הברית. אבל עד הכניעה המשיכו הגרמנים בעקשנות בהשמדת היהודים. במרכז אירופה וברוסיה חיו רוב יהודי העולם. בערך שישה מיליון מהם נרצחו. להשמדת שליש מעם ישראל על ידי הגרמנים אנו קוראים **השואה**. מאז חורבן בית המקדש לא היה אסון כה גדול על עמנו.

מדינות אחרות לא הושיטו עזרה: ארצות הברית לא קיבלה את הפליטים, לא לפני המלחמה ולא אחריה. בריטניה, שיכלה לפתוח את ארץ ישראל להמוני הנרדפים, הפסיקה את העלייה כדי לרצות את הערבים. ואפילו אחרי המלחמה, כשהיו מאות אלפי היהודים ניצולי השואה בלי בית באירופה, סירבה בריטניה לקבל אותם. הפולנים, ה אוֹקְרַיְנִים ואחרים עזרו לגרמנים ברצח היהודים. רק אנשים מעטים בין הגויים סייעו ליהודים להסתתר ולהימלט מן הגרמנים. אלה **חסידי אומות העולם**.

5. בארץ ישראל

בנס נעצר הצבא הגרמני שעמד לכבוש גם את ארץ ישראל, ונוצח במצרים. ביישוב היהודי בארץ התנדבו רבים לצבא הבריטי כדי להילחם נגד גרמניה. אבל בריטניה המשיכה להתנכל למפעל הציוני. אחרי המלחמה קיוו שניצולי השואה יוכלו למצוא בית בארץ ישראל.

אבל למרות דעת הקהל בעולם, הבריטים המשיכו למנוע את כניסתם. אז התחילו קבוצות לוחמים יהודיים במחתרת, לפגוע בבריטים ולהילחם בהם. פוצצו גשרים ומפקדות, אירגנו עלייה בלי רשות. אבל הבריטים התעקשו, עצרו את מנהיגי היישוב, אסרו את הלוחמים והוציאו אותם להורג בתלייה.

6. סוף המנדט

בסוף בריטניה וויתרה על המנדט וביקשה מן האומות המאוחדות להחליט מה לעשות. המנהיגים הציונים השתדלו לשכנע את המדינות לאפשר ליהודים להקים מדינה עצמאית. ב-29 בנובמבר 1947 התקיימה הצבעה באו"ם, והוחלט לחלק את הארץ ולהקים בה שתי מדינות: אחת ערבית ואחת יהודית. הבריטים יעזבו אותה. למרות הכאב על דבר החלוקה, היתה שמחה גדולה ביישוב.

7. מלחמת העצמאות

הערבים סירבו לקבל את החלוקה, ומכל הצדדים פלשו לארץ כדי להשמיד את היישוב היהודי. כל קבוצות הלוחמים היהודיות התאחדו בהגנה על המולדת. בה' אייר תש"ח הוכרז על הקמת מדינת ישראל. זה יום העצמאות, הנחגג כל שנה מאז. היתה מלחמה קשה מאוד נגד הפולשים הערבים. כששת אלפים לוחמים נפלו בגבורה בקרבות של מעטים נגד רבים. בסוף נהדפו הערבים והוברחו, ומדינת ישראל היתה גדולה ממה שקבעו לה בחלוקה. אבל ירושלים העתיקה, יהודה ושומרון לא נכבשו, והיו תחת שלטון ממלכת ירדן.

אחרי הפסקת האש התחילה המדינה להיבנות ולהיערך לקבל כמיליון עולים, מניצולי השואה ומארצות ערב, ולקלוט אותם: לתת להם מקום לגור, ללמד אותם עברית, למצוא להם עבודה. אלה היו ימים של מאמץ קשה עבור מדינת ישראל הצעירה.

61. ראשיתה של המדינה

(1948-1967)

1. היהודים לאחר השואה

המצב של עם ישראל השתנה מאוד כתוצאה מהשואה ומייסוד מדינת ישראל: המרכז הגדול והוותיק של העם במרכז אירופה (פולין, רוסיה, הונגריה, גרמניה) הושמד. רוב היהודים השרידים לא רצו וגם לא יכלו לחזור לבתיהם. הם רוכזו במחנות עקורים, שם שהו חודשים ושנים. רבים מהם עלו לארץ. אחרים היגרו למערב אירופה, לצרפת, בריטניה, לאמריקה ולאוסטרליה.

היהודים שבארצות ערב נרדפו שם בגלל שנאת הערבים למדינת ישראל שהביסה את צבאותיהם במלחמת השחרור, והם עלו כמעט כולם לארץ בשנים הראשונות של המדינה, בעיקר מתימן, עירק (בבל), לוב, תוניס ומרוקו, בעזבם את רכושם שם.

לפני המלחמה, חלק גדול מעמנו היה עדיין שומר תורה ומצוות. אחרי השואה עם חורבן יהדות אירופה, אחרי קום המדינה ובריחת היהודים מארצות ערב, רוב העם חי בארצות מפותחות (שבהן האנטישמיות היתה מוגבלת ומושתקת) או בברית המועצות. התחילו היהודים להתבולל בקצב מואץ בין הגויים: הם דיברו בלשונותיהם (אנגלית, צרפתית, רוסית, ולא יידיש). במערב נעשו שותפים ויוצרים בתרבות המערבית, רכשו השכלה גבוהה והתעשרו, והתערבו בהם על ידי נישואי תערובת. רק מעטים המשיכו להיות דתיים.

2. ברוסיה

ברוסיה הסובייטית היה המצב שונה אך ההשלכות היו דומות. המוני יהודים חיו שם תחת הדיקטטורה הקומוניסטית של סְטָלִין, שנעשה אחרי 1948 יותר ויותר אנטישמי, והיה מקנא בהצלחת מדינת ישראל ובאהבת היהודים לישראל. הוא סגר את כל מוסדות התרבות היהודים, הכניס אנשי רוח יהודים, סופרים ואומנים, לבתי סוהר בעלילות שקר והגלה למחנות בסיביר או הוציא להורג רבים מהם (1952).

היהודים התבוללו שם בכוח. ללא רבנים, בלי מורים, לא יכלו לשמור אפילו על מצוות ברית המילה. היה אסור לצאת מרוסיה. רק אחרי מות קטלין הפסיקו לרדוף את היהודים, אבל עדיין לא התירו פעילות תרבותית ורק מעטים הורשו לעלות.

3. קליטת העולים בישראל

מדינת ישראל היתה צריכה להיבנות אחרי מלחמת השחרור. המנהיג הגדול באותה תקופה היה דוד בן גוריון, ראש תנועת הפועלים שהיה לה רוב בכנסת.

מדינת ישראל קיבלה את המוני העולים. והיתה צריכה לספק להם אוכל, לבוש, דיור ועבודה. שנים ישבו העולים באוהלים ובצריפים במעברות.

ממרכז אירופה באו עולים עניים ושבעי ייסורים מתקופת השואה. העולים ממדינות ערב היו גם הם עניים, אבל ניהלו אורח חיים מסורתי או דתי. הממשלה רצתה לשנות את צורת החיים שלהם, להפוך אותם לחילונים מודרניים וסוציאליסטים. גזזו את פאותיהם של ילדי תימן, ופיזרו רבים מן הילדים בני עדות המזרח בין קיבוצים חילוניים, שם חינכו אותם לא להתפלל, לא לאכול כשר, ולא לשמור שבת. עבור העולים המבוגרים בנו עיירות פיתוח בנגב ובגליל ובתי חרושת לספק להם עבודה.

4. הצנע

בעקבות הגידול הפתאומי של האוכלוסיה, היה חוסר במזון, והממשלה הנהיגה תקופה של צנע: לא היו מרשים לקנות יותר מכמות מוגבלת של אוכל לכל אדם, כדי שיספיק לכולם. מדיניות זו אפשרה למדינה הצעירה לעבור את התקופה הקשה, אך גרמה גם לתופעות שליליות כמו שוק שחור.

5. בניין הארץ

לאט לאט הארץ ניבנתה, בעבודת העולים, בכסף שתרמו יהודי אמריקה, בפיצויים שקיבלה המדינה מגרמניה על מה שגזלו מן היהודים בתקופה הנאצית.

ייסדו מושבים רבים וקיבוצים חדשים. כדי להוסיף שטח לחקלאות, ייבשו את ביצת החולה בגליל העליון. נוסדו בתי ספר רבים, ממלכתיים לחילונים, וממלכתיים-דתיים לדתיים. החרדים למדו בחינוך העצמאי ובמוסדות פרטיים.

6. הביטחון: המחבלים ומבצע קדש

למרות הנצחון הגדול נגד כל צבאות ערב והסכמי שביתת הנשק, לא עשו מדינות ערב שלום עם ישראל. הם שלחו מחבלים שהתגנבו עד למרכז הארץ והרגו יהודים. הצבא השיב בפעולות תגמול על הכפרים שמהם באו המחבלים. רוב המחבלים באו ממצרים ונשלחו על ידי הנשיא שלהם נַאֶצַר. בסופו של דבר, מדינת ישראל פתחה במלחמה נגד מצרים וכבשה את כל סִינַי, עם עזרת צרפת ובריטניה. זה היה מבצע קדש. באומות המאוחדות, הכריחו את ישראל לסגת מסינַי, אבל כבר לא העזו המצרים לשלוח אליה מחבלים.

7. המשך פיתוח הארץ

הארץ המשיכה להתפתח ולקלוט עולים. כדי להשקות את אדמות הדרום הצחיחות, בנו צינור ענקי מן הכינרת עד הנגב, המוביל הארצי. כן היה אפשר לפתח את החקלאות בכל חלקי הארץ. אבל אחרי תקופה של פיתוח מהיר, בא מיתון כלכלי, נפסקה העלייה ורבים ירדו מן הארץ.

62. מלחמת ששת הימים

(1967)

1. יחסי ישראל ערב

הערבים המשיכו להתנגד בכל דרך אפשרית למדינת ישראל. הם הפריעו למסחר שלה, ובאומות המאוחדות (האו"ם) הם הסיתו את שאר המדינות נגד ישראל. מכיוון שרוב הנפט בעולם נמצא במדינות ערב, המדינות צרכנות הנפט היו מעוניינות לשמור על יחסים טובים עם הערבים, וישראל נמצאה מבודדת. מטרת הערבים היתה למחוק את מדינת ישראל כליל, במלחמה גדולה בה יערכו מעשי טבח בעמה ו"יזרקו את היהודים לים". מדינות ערב לא רצו לקלוט את הערבים שברחו מישראל במלחמת השחרור, והשאירו אותם במחנות פליטים, כדי לנצלם כאמצעי לחץ על דעת הקהל העולמית.

נשיא מצרים, נַאֲצֵר, היה למנהיג המוכר של כל מדינות ערב. הן הכינו את צבאותיהן למלחמה ברכישה מסיבית של נשק מברית המועצות (רוסיה הסובייטית). ישראל הקטנה פיתחה את צבאה, צה"ל. אבל לא היה לצה"ל נשק רב כמו לערבים, ורוב חייליה היו אזרחים המתגייסים לשירות מלואים.

2. מלחמת ששת הימים

כאשר נַאֲצֵר חשב שצבאו מספיק חזק, הוא קרא תיגר על ישראל במונעו מאוניות המסחר להגיע לנמל אילת (פרשת סגירת מיצרי תירן). הוא ריכז את כל צבאות ערב תחת פיקודו, הלהיב את הערבים לשחוט את היהודים ("איטבח אליהוד!"), והעביר את צבאו ליד גבול ישראל, בְּסִינֵי.

ישראל ביקשה מן האומות להשפיע על נַאֲצֵר שיחדול מתקפותו, אבל אף מדינה לא באה לעזרתה, אפילו ארצות הברית, שהיתה מחויבת לכך בחוזה. רק יהודי הגולה נזעקו לעזרת ישראל: שלחו תרומות, הפגינו הפגנות ענק בעד ישראל וצעירים יהודים באו ארצה להתנדב.

אחרי חודשים של המתנה, פתחה ישראל במלחמת בזק נגד כל מדינות ערב שאיימו עליה: חיל האוויר השמיד את המטוסים ואת שדות התעופה של האויב, הטנקים של צה"ל נכנסו לְסִינֵי והביסו את המצרים

עד תעלת סואץ. כבשו את רמת הגולן, שממנה היו הסורים מפגיזים את הקיבוצים של עמק החולה. ירדן, שהפגיזה את ירושלים, נוצחה תוך כמה ימים. צה"ל כבש את יהודה ושומרון, ובהם חברון ושכם ומקומות רבים שבהם התרחשו המאורעות המסופרים בתנ"ך. צה"ל פרץ את חומות ירושלים העתיקה, ושיחרר את הר הבית משלטון זר שהיה עליו קרוב לאלפיים שנה. בשנת עשרים למדינת ישראל, ביום כ"ח באייר, "עומדות היו רגלינו בשעריך ירושלים."

3. שמחת הנצחון

המלחמה הסתיימה בשישה ימים, ועל כן נקראה מלחמת ששת הימים. הנצחון המזהיר, שבא אחרי תקופה של חשש מפני השמדת המדינה, מילא את כל הלבבות שמחה עצומה, בארץ ובגלויות, וחיוק את האמונה בהשגחת ה' על עמו. המוני יהודים עלו לרגל לירושלים והתקברו להר הבית, ליד הכותל המערבי, בכו מהתרגשות על מקום המקדש, שהוחזר לעם ישראל.

היהודים בכל העולם הרגישו שגורלם קשור לגורלה של מדינת ישראל. צעירים יהודים ממדינות המערב המפותחות באו ללמוד בארץ ורבים השתקעו בה. בחוץ לארץ הרבו בלימוד השפה העברית, ולמרות ההתבוללות, היו גאים להיות יהודים, אחים של חיילי צה"ל המנצחים.

מלחמת ששת הימים הייתה גולת הכותרת של תהליך שיבת עם ישראל לארצו בעת החדשה וגאולתו. מכאן התחיל עידן חדש, בו היסטוריה נכתבת במו ידינו.

לזכרה של רייזלה ליברמן מפינסק

רייזלה ליברמן נולדה בשנת תרנ"ט (1899) בעיר פינסק (פלח ווילנא) במשפחה אשר ככל הנראה נתרחקה כברת דרך ממסורת אבותינו. למדה בגימנסיה יהודית בפינסק, אחר כך באוניברסיטת ווינה. לאחר מכן חזרה לברה"מ ועבדה שנים רבות בתחום של תכנון ערים.

רייזלה לא זכתה להקים משפחה, ואת כל חוס ליבה מסרה לשני בנים של שתי אחיותיה, ולנכד היחיד של אחת מהן. לאותו נכד אחותה מסרה היא את אהבתה לעם ישראל, גאוותה בהשתייכותה אליו וכמיהתה לגאולתו. היא חלמה לראות את ארץ ישראל המתחדשת "ולו בעין אחת" אך לא זכתה לכך. היא נפטרה במוסקבה בשנת תשמ"ז (1987).

"דור רביעי ישובו הנה" – מבטיח הקב"ה לאברהם בברית בין הבתרים. אותו נכד אחותה, שהוא דור רביעי יחיד להוריה, זכה לבנות בית בישראל, לעלות לארץ הקודש ולטול חלק בהוצאת חיבור זה לאור.